

SENATVS POPVLVSQVE ROMANVS
IMP·CAESARI·DIVI·NERVAE·F·NERVAE
TRAIANO·AVG·GERM·DACICO·PONTIF
MAXIMO·TRIB·POT·XVII·IMP·VI·COS·VI·PP
ADDECLARANDVM·QVANTAE·ALTI·TVDINIS
MONSET·LOCVS·TAN·IBVSSITE·GESTVS

ДЕРЖАВНИЙ ТА СУСПІЛЬНИЙ ЛАД РАННЬОЇ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

План:

- 1. Основні передумови демократизації суспільно-політичного ладу Римської республіки у IV - на початку III ст. до н.е.
- 2. Державний лад ранньої Римської республіки
- 3. Римське суспільство на початку III ст. до н.е.
- 4. Римська армія на початку III ст. до н.е.

1. Основні передумови демократизації суспільно-політичного ладу Римської республіки у IV - на початку III ст. до н.е.

Соціальна боротьба V-IV ст. до н.е. остаточно зруйнувала родовий лад і створила основи для розвитку Риму як демократичного поліса. Але загальні умови в Римі і в Італії вирізнялися тим, що ступінь демократизації, досягнутий римською общиною до початку III ст. до н. е., був відносно невисоким. І навіть у наступні століття, аж до другої половини II ст. до н. е. – епохи Гракхів, Рим менше за все можна було назвати «демократичним полісом». На зміну старій родовій знаті прийшла нова знать (*нобілітет*), і Римська республіка III ст. до н.е. скоріше була олігархічним, ніж демократичним полісом.

- Причина цього явища криється перш за все у характері італійської економіки. Після повалення етрусської гегемонії провідну роль у Західному Середземномор'ї стали відігравати греки Південної Італії та Сицилії та фінікійці Карфагена. Торговельні шляхи перемістилися на південь, і Лацій став периферією. Впродовж V ст. до н. е. римська торгівля занепала, і в IV ст. до н. е. Рим перетворився на землеробську державу з переважаючим сільським населенням.
- Крім того, у ході станової боротьби відбулося злиття багатой частини плебеїв з верхівкою патриціату. Цей процес особливо інтенсивно проходив із другої половини IV ст. до н.е., з того часу, як плебеї отримали доступ до вищих державних посад.

Фактично виборчим правом у Римі в період Ранньої республіки користувалися лише багаті люди.

По-перше, магістратури були безоплатними, і вже одне це заважало займати їх людям малозабезпеченим. Яким би скромним не був спосіб життя вищих станів римського суспільства в IV-III ст. до н.е., все-таки від магістрату вимагався відповідний достаток для «представництва». Тим більше, що це поняття було в Римі досить поширеним: посадові особи не лише змушені були жити згідно з їхнім саном, але й багатьом із них (єдили, цензори) доводилося вкладати свої особисті заощадження у громадське будівництво, організацію ігор, змагань і видовищ тощо.

По-друге, вибори вищих магістратів проходили в центуриатних коміціях, де вершники і перший майновий клас користувалися абсолютною більшістю голосів. Тому вони завжди проводили кандидатів зі свого оточення, тобто багатих людей.

- Таким чином, з патриціїв і плебеїв виділялось обмежене коло багатих сімей, яке тримало в своїх руках магістратури, а через них і сенат. Ця замкнута група, яка ревниво оберігала своє привілейоване становище і не пропускала у своє середовище «чужинців», була тісно пов'язана родинними відносинами і спадковою правлячою кастою, її представники називалися **нобілями** (*nobiles* – знатні), а вся група – **нобілітетом** (*nobilitas* – знать).
- У відповідності до аграрного характеру Риму економічною базою нобілітету було землеробство. Торгівля і грошові операції з кінця III ст. до н.е. потрапляють до рук так званих «вершників» (мова про них піде в наступних лекціях).
- Усі інші складали **плебс** – вільні селяни, дрібні ремісники і купці.

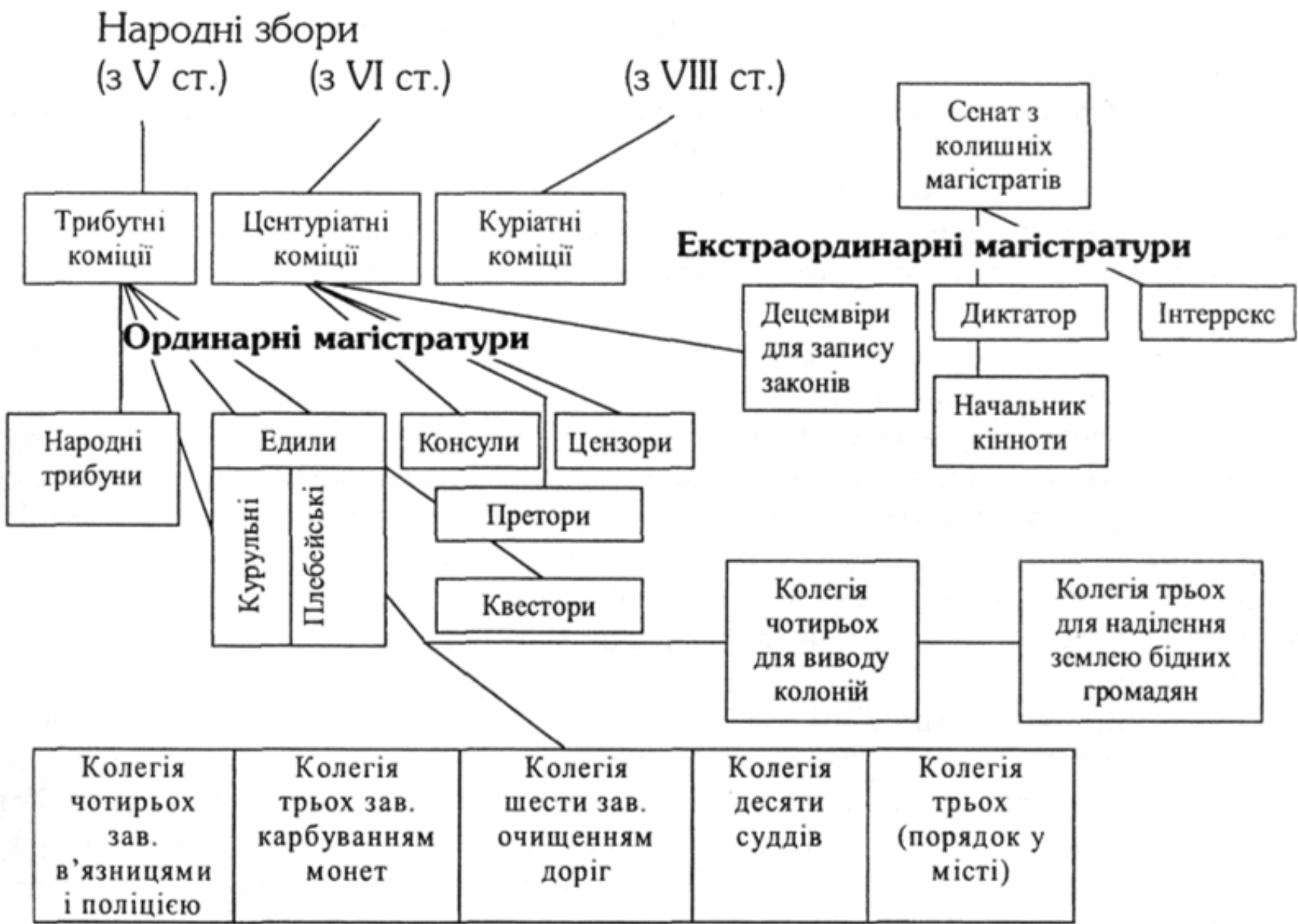
- І, нарешті, процес виникнення держави в Римі визначався внутрішнім розвитком римського суспільства, але ускладнювався і зовнішнім фактором. На початку IV ст. до н.е. етруски захопили владу в Римі, заснували свою династію і створили власний державний апарат, що прискорило процес формування власне римської державності. Була утворена примітивна монархія, яка обмежувалась у своїй компетенції народними зборами (спочатку зібранням за куріями, а пізніше – за центуріями).
- Повстання місцевого населення Риму наприкінці VI ст. до н.е. ліквідувало монархію. Було встановлено, що надалі общиною будуть управляти обирані щороку старійшини – **магістрати**. І в Римі була утверджена **республіканська форма правління (V-I ст. до н.е.)**. А політична історія V – початку III ст. до н.е. характеризувалася зміцненням республіканського ладу і боротьбою плебеїв за його демократизацію. Але, незважаючи на успіхи плебеїв, римський державний лад у своїй основі продовжував залишатися аристократичним.

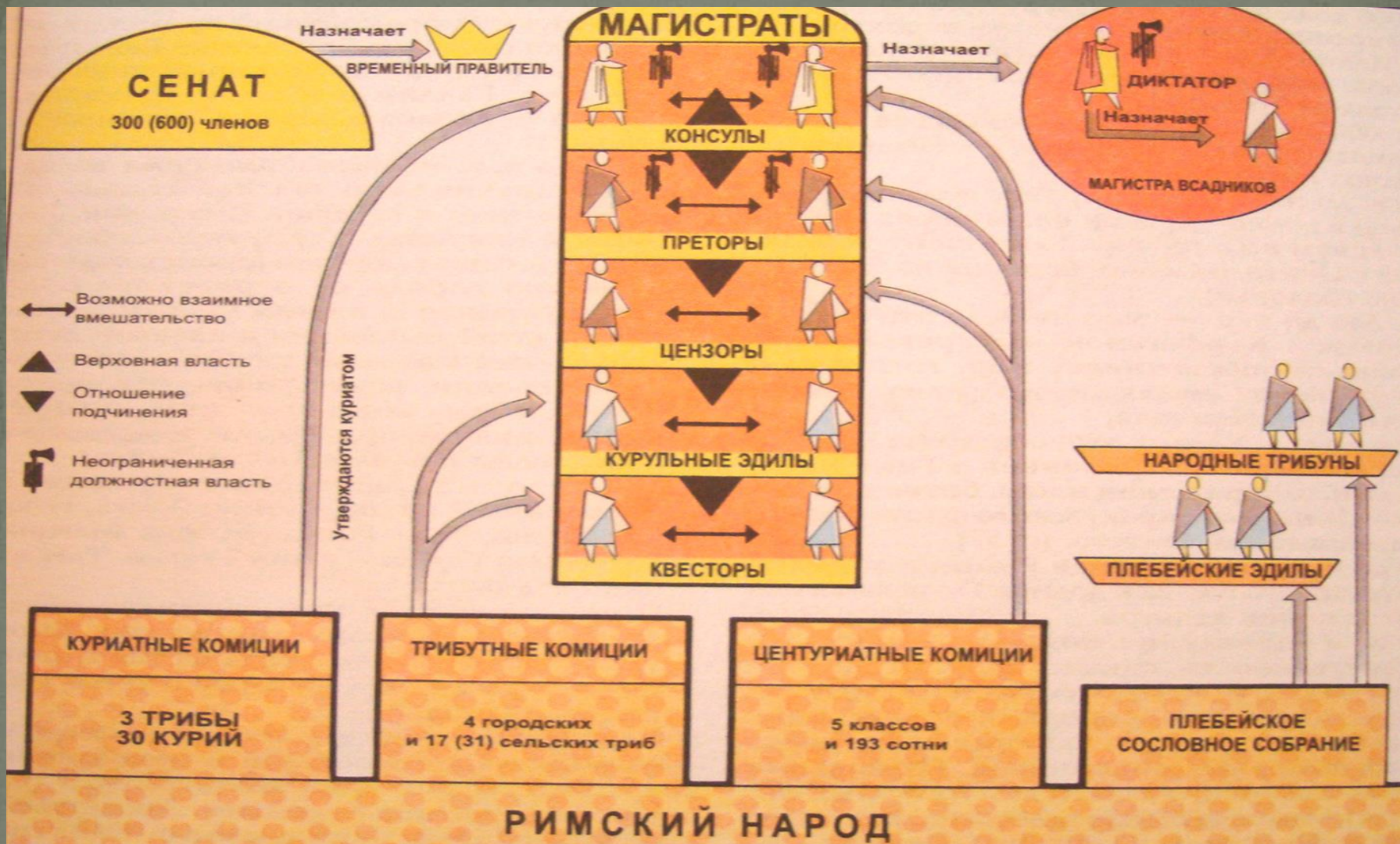
2. Державний лад ранньої Римської республіки

- Основні органи державної влади у Римі складали: *Народні збори (коміції), магістратури і Сенат.*
- Верховним носієм влади був *римський народ (populus Romanus)* – колектив усіх повноправних громадян, до яких належали ті, у кого батько й матір мали громадянські права. Громадяни Риму могли брати участь у *народних зборах (коміціях)*, бути обраними на державні посади, мати власність, служити в римському війську.

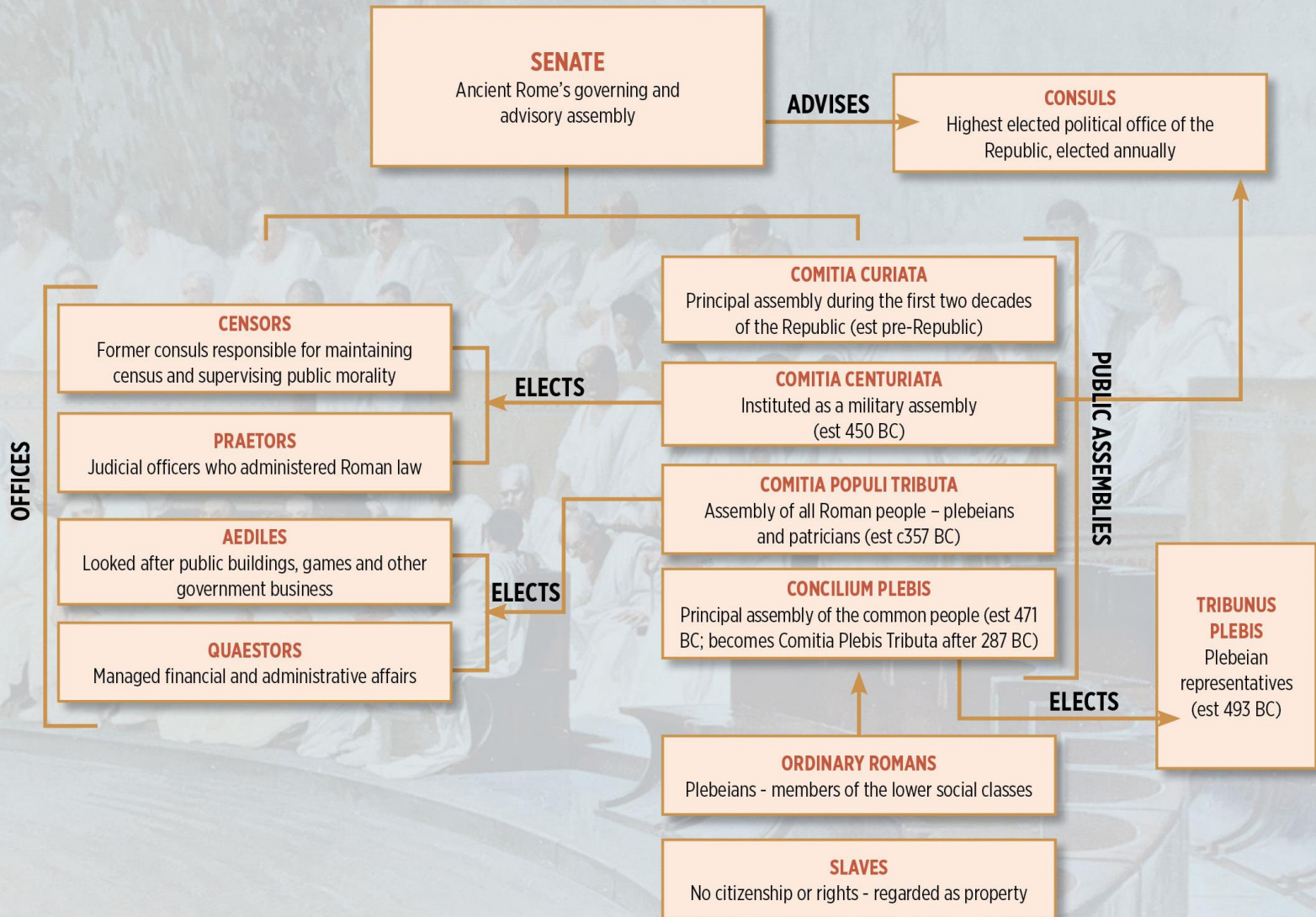
Коміції у Римі

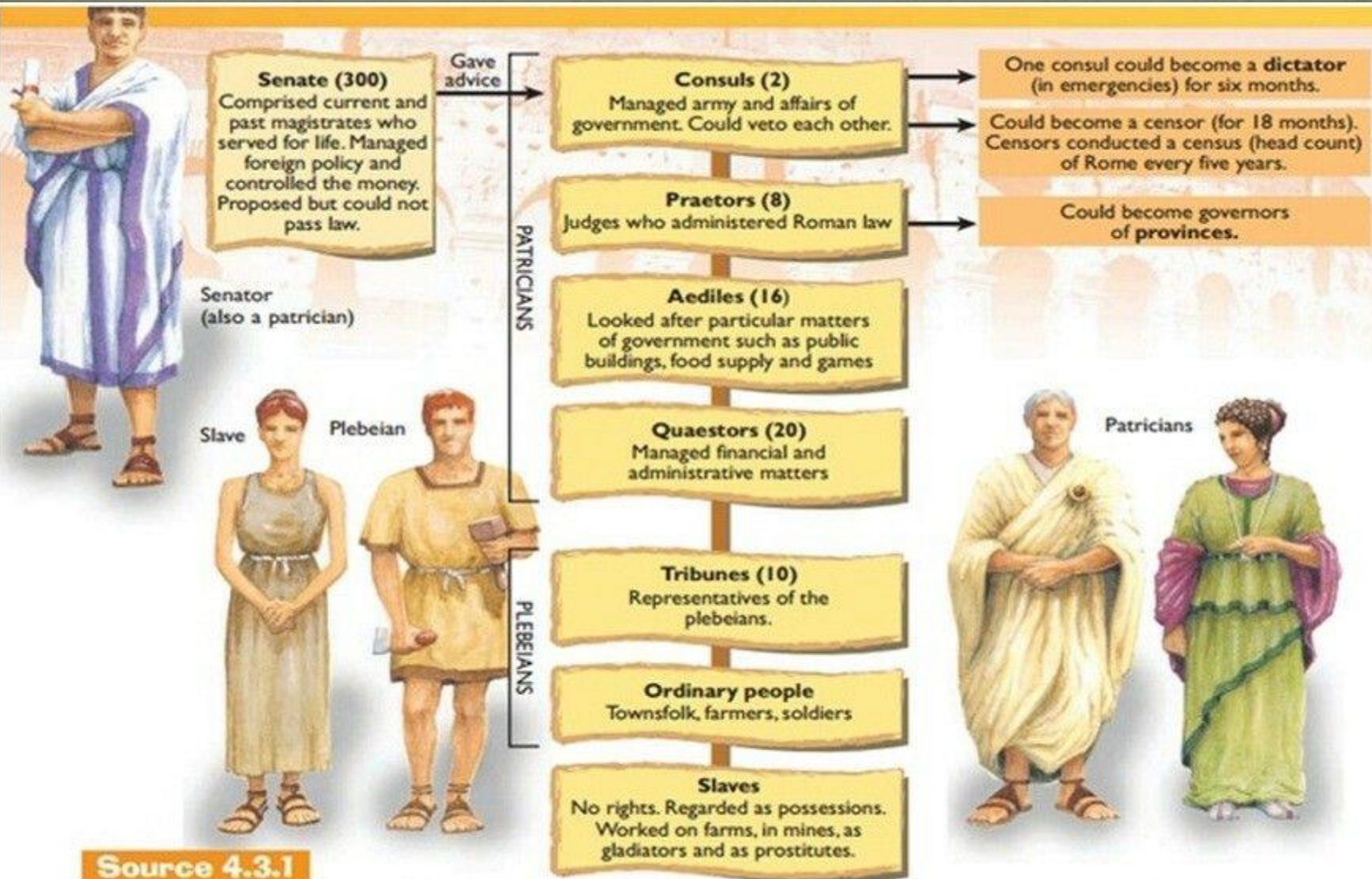

POWER FOR THE PEOPLE?

The Republic was governed on democratic principles, though that doesn't mean everyone had a say...

Source 4.3.1

The structure of the Roman Republic, c.80 BC. Elected officials were those from the quaestors upwards on the *cursus honorum*.

Римська община мала **три види коміцій**.

- Найдавніші з них – це **збори по куріях (comitia curiata)**. До реформи Сервія Туллія це була єдина форма зібрань римського народу, тобто патриціїв.
- З появою **центуріантних і трибутних коміцій** збори по куріях втрачають своє значення і стають лише пережитком старовини. За ними збереглися вирішення деяких питань сімейного права й усиновлення (*adrogatio*), затвердження заповітів, їм належало і суто формальне право вручати **імперій (imperium – верховна виконавча влада)** магістратам, вибраним у центуріатних коміціях. Наскільки формальним був цей акт, свідчить те, що для нього не обов'язковою була присутність членів курій, а достатньо було 30 лікторів (нижчих посадових осіб) і трьох жерців – авгурів.

- **Центуріатні коміції (*comitia centuriata*)** скликалися вищими магістратами (консулами, диктаторами, преторами) по центуріях від часів реформи Сервія Туллія, коли військова організація збігалася з політичною. Згодом вона зберігалася як пережиток. Збори скликалися за містом на Марсовому полі, на світанку. Спочатку учасники зборів приходили озброєними, а на Капітолії вивішувався червоний прапор, який знімали, якщо Риму загрожувала якась небезпека. Цей звичай виник у той час, коли Риму з усіх боків загрожували сусіди, але зберігся і тоді, коли вся Італія була підкорена і військові дії проходили далеко за межами Апеннінського півострова. Голосування відбувалося по центуріях, причому кожна мала лише 1 голос, і припинялося, якщо «за» проголосували 97 центурій з 193. **Рішення центуріатних коміцій було законом (*lex*), який набирав силу тільки після ухвалення його сенатом (*auctoritas patrum*).**

- У Римі окремо виділялися **великі і малі коміції**, між якими існував певний розподіл функцій: **на великих коміціях** народ вибирав вищих магістратів (консулів, преторів, цензорів) і голосував законопроекти, які вносили консули; **на малих** – давав владу нижчим і плебейським посадовим особам (квесторам, плебейським еділам, народним трибунам) і голосував пропозиції народних трибунів (рідше – преторів). Питання життя вирішували великі коміції, інші судові справи розглядалися на малих.
- **Але після плебісциту Гортензія 287 р. до н.е. законодавча ініціатива поступово переходить до трибутних коміцій.**
- Правда, і після цього компетенції **центуріатних коміцій** залишалися досить широкими. Вони оголошували війну і служили останньою інституцією при укладенні миру, вибирали всіх вищих ординарних (консулів, преторів, цензорів) і деяких екстраординарних магістратів (децемвірів, військових трибунів з консульською владою), їм належав суд з усіх кримінальних справ, пов'язаних з позбавленням громадянських прав (*caput*). Вирішальну роль у центуріатних коміціях продовжували відігравати громадяни, які володіли високим майновим цензом.

- Із середини V ст. до н. е. важливого значення набули **трибутні коміції (*comitia tributa*)**, що найчастіше відбувалися на Форумі (законодавчі), в тій його частині, яка називалася *comitium* (місце), а іноді – на площі в Капітолії (судові). Спочатку в їхніх засіданнях брали участь лише плебеї по трибах для виборів плебейських магістратів (*comitia plebs tributa*), а пізніше по трибах збиралися всі громадяни (*comitia tributa*). **Внаслідок ряду законів, останній з яких був проведений Гортензієм у 287 р. до н.е., було встановлено, що рішення плебсу по трибах має силу закону і прирівнюється до постанов центуріатних коміцій.**
- Наприкінці Республіки для виборів магістратів збори стали проводитися на Марсовому полі. На них обиралися квестори, курульні едили, частина військових трибунів (інша призначалася консулами) і різні нижчі магістрати: адміністративні і судові комісії, начальники постачання Рима продовольством, наглядачі за станом доріг тощо.
- **На трибутних зборах лише плебеї обирали плебейських магістратів – народних трибунів і плебейських едилів.** Скликали народні збори і головували на них курульні магістрати (консул, диктатор, претор, курульний едил) або плебейські посадові особи (народний трибун, плебейський едил). У першому випадку збори називалися *comitia tributa*, а в другому – *concilia plebis*. Голосування відбувалося по трибах, і для прийняття рішення потрібно було 18 голосів, оскільки в Римі нараховувалося 31 сільська і 4 міських триби. Спочатку це рішення називалося *plebiscitum*, а пізніше – просто **lex (закон)**. У трибутних коміціях розглядалися судові справи, пов'язані з накладанням штрафу.

- Римський громадянин не брав участі в обговоренні державних справ – у великих і малих коміціях він лише коротко висловлював свою остаточну думку. Проте **всенародне обговорення законопроектів і поточних справ все-таки було, воно відбувалося на сходках – конціях (*conciones*)**, що скликалися будь-яким коміціальним магістратом.
- Без цих бурхливих зборів неможливо уявити політичну картину Риму. На сходках впливові політики громили пропозиції своїх суперників, сперечалися один з одним перед народом, переконували його в користі того чи іншого проекту. У кризові роки народні трибуни викликали на конції консулів і сенаторів – для відповідей і звіту перед плебсом (наприклад, під час хлібного бунту 138 р. до н.е.).

- У римських коміціях було багато організаційних моментів, які ослабляли їх політичне значення і впливали із загального недемократичного характеру римської конституції. Тоді як, наприклад, в Афінах еклесія була єдиним органом виявлення народної волі, в Римі таких органів було три, функції яких не були чітко розмежовані, що зменшувало авторитет народних зборів. У цьому ж напрямку діяла і відкрита система голосування в коміціях, яка існувала до середини II ст. до н. е. Кожний голосуючий, який проходив через вузькі містки, опитувався контролером, що відзначав його голос крапкою на особливій таблиці. Контролер ставив напроти імені кандидата стільки крапок, скільки було подано за нього голосів.
- Лише з другої половини II ст. до н. е. була введена таємна система подачі голосів. На виборчих коміціях кожний отримував табличку (*tabella*), на якій зазначав імена кандидатів і кидав її в урну чи корзину.
- На законодавчих коміціях голосуючий писав на табличці або **UR** (*uti rogas* – «так», дослівно – «як ти пропонуєш»), або **A** (*antique* – «ні», дослівно – «залишаю по-старому»).
- На судових коміціях писали на табличках **A** або **L** (*absolve, libero* – «оправдую») або **C** чи **D** (*condemno, damno* – «засуджую»). Якщо ж голосуючий утримувався, він повинен був писати на табличці **NL** – *non liquet* – «не ясно»).

- Крім того, **народні збори в Римі не мали права законодавчої ініціативи**: жодна **пропозиція (rogatio)** не могла надходити від самих зборів.
- Коміції могли голосувати лише пропозиції, внесені посадовими особами, які скликали їх і на них головували. Причому внесену пропозицію не можна було ні змінювати, ні обговорювати: текст рогації потрібно було прийняти або відхилити повністю.
- Обговорення питань, пов'язаних з конкретними зборами, відбувалося на особливих **сходах (contiones)**, які скликалися до коміцій.
- Всі ці фактори обмежували вплив народу на політичне життя держави. **Римські громадяни були позбавлені політичної ініціативи, оскільки поточні справи вирішувалися магістратами і сенатом.**

Усі римські магістратури (*magister* – начальник)
поділялися на чотири категорії:

- **I. Ординарні (звичайні)**, до яких належали консули, претори, цензори, народні трибуни, квестори, курульні і плейбейські едили, члени постійних колегій, **та екстраординарні (надзвичайні)**, до яких належали інтеррекси, диктатори, начальники кінноти, децемвіри, військові трибуни з консульською владою, тріумвіри для упорядкування держави і члени різних надзвичайних комісій.
- **II. Курульні** (консули, диктатори, децемвіри, військові трибуни з консульською владою, тріумвіри, претори, цензори і курульні едили) **і некурульні** (всі інші).
- **III. З імперієм (*cum imperio*)**: консули, претори, диктатори, децемвіри, військові трибуни з консульською владою, тріумвіри; **без імперія (*sine imperio*)**: всі інші.
- **IV. Вищі** (всі з *cum imperio*, цензори і народні трибуни) **і нижчі**.
- Магістрат стояв над народом і разом з народом був носієм державної «величі». Образ магістрата прирівнювалася до образи величі римського народу. Під час перебування на своїй посаді магістрат не міг бути притягнений до кримінальної відповідальності і не міг бути усунений від влади.

Усі магістратури мали деякі загальні риси:

- **виборність** – усі республіканські посадовці, крім інтеррекса, диктатора і начальника кінноти, обиралися народом;
- **безоплатність** – заняття державних посад вважалося почесним, тобто це була не служба, а **honor** – шана, честь. Тому воно не могло поєднуватися з отриманням платні;
- **тимчасовість** – усі ординарні посади займалися на певний термін, як правило, на 1 рік, за винятком цензури, строк якої визначався 18 місяцями;
- **колегіальність** – більшість магістратур мали суворо визначений колегіальний характер. Рішення повинні були прийматися одноголосне, і кожен мав право протесту проти колеги за посадою (*jus intrcessionones*);
- **відповідальність** – всі посадові особи, за винятком диктаторів, цензорів і народних трибунів, повинні відповідати за свої посадові проступки: вищі магістрати – після завершення терміну перебування на посаді, а нижчі – навіть під час перебування на посаді;
- **володіння законними правами:** видавати обов'язкові постанови (едикти), скликати збори, накладати штрафи, піддавати арешту, запитувати волю богів шляхом ворожінень тощо.

- Загальне **поняття влади** позначалося терміном ***potestas***, а **вища влада**, яка включала верховне командування армією, вищу громадянську владу і певні релігійні функції (право ауспіцій), носила назву ***imperium***.
- Серед ординарних магістратур вищими посадовими особами Республіки були **консули** (*consulare* – «радитися»). Спочатку два консули, які називалися *praetors iudices*, були єдиними виборними магістратами з усією повнотою влади. Після появи інших виборних посад консули залишилися вищими магістратами, яким належала вища громадянська влада (*imperium maius*) і право командувати арміями під час військових дій.

Полібій у VI книзі своєї «Всесвітньої історії» відзначає такі **права консулів**:

- 1) вища адміністративна влада в цивільній сфері;
- 2) право вносити до Сенату і Народних зборів пропозиції: консули були авторами більшості **сенатських постанов (consulta)** і багатьох прийнятих народом **законів (leges)**;
- 3) всевладдя в справах щодо війни: проводили набір в армію, визначали покарання в військовому таборі, витрачали на свій розсуд відпущену їм військову скарбницю, розпоряджалися військовою здобиччю. Правда, кошти, що проходили через руки консулів, контролювалися їхніми скарбниками – **квесторами**, але, як правило, сенат не вимагав від полководців, які склали свої повноваження, фінансового звіту.

Як носії цивільної влади (**potestas**), консули скликали Сенат і Народні збори, голосували в них, вносили пропозиції і законопроекти, керували виборами посадових осіб, були головними виконавцями постанов сенату і народу, турбувалися про внутрішню безпеку, відали деякими святами тощо.

Консули проводили набори в армію, комплектували легіони, призначали частину військових трибунів, керували військовими діями.

- **Консули обиралися центуріатними коміціями на 1 рік**, і їхніми іменами позначався рік за формулою: «*В консульство такого-то і такого-то*», тому консули були епонімними магістратами. До середини II ст. до н.е. вони вступали на посаду 1 березня, а після цього – 1 січня. Консули мали право протесту проти дій іншого. Але для деяких актів, які вимагали одноосібного керівництва (наприклад, головування в коміціях), питання вирішувалося жеребом чи любовною згодою. Під час військових дій один консул відправлявся на театр військових дій, а інший залишався в Римі. У разі, коли на фронтах повинні були діяти обидві консульські армії (два легіони), між консулами проводився розподіл районів військових дій шляхом жеребкування або на розгляд сенату. Область, яку отримував консул для самостійних військових і взагалі службових дій, називалася **провінцією (provincia)**. Коли консульські війська діяли спільно, вони командували навперемінно, змінюючись щоденно.
- **За законами Ліцинія-Секстія (367 р. до н.е.), один консул став обиратися з плебеїв.**
- На знак вищої влади попереду консула йшли 12 лікторів, які несли в руках пучок **лозин – фасцію (fasces)**, а за межами міста, де консули володіли необмеженою владою, включаючи питання життя і смерті римського громадянина, у фасції встромлялися сокири. У самому Римі права консулів обмежувалися певними нормами.

Римській магістрат у супроводі лікторів з фасціями

- Особливу роль у римському суспільстві відігравав **трибунат**. Питання про його походження вирішується по-різному. *Едуард Мейер* вважав трибунат старовинною плебейською посадою, яка з'явилася задовго до сецесії плебеїв. На давність цього інституту вказує те, що трибун був недоторканим (*sacrosanctus*), а дії проти трибуна вважалися порушенням релігійних заборон. Спочатку трибуни представляли територіальні округи, а після сецесії плебеїв трибунат було визнано державною посадою.
- Більшість сучасних дослідників (*Юліус Белох, Д. Джонс, Д. Стюарт* та інші) пов'язують посаду народного трибуна з військовим трибунатом. **Військові трибуни** були командирами плебеїв і відіграли важливу роль у плебейських страйках. Створена посада отримала популярність. І це пояснення заслуговує на увагу.
- **Трибунат до самого кінця Республіки зберігав вузькостановий характер – на цю посаду обиралися лише плебеї на зборах плебсу по трибах.** Але в цілому трибунат став загальнодержавною посадою, своєрідним контрольним органом демократії. Спочатку обиралися два трибуни (за іншою версією – 4), а пізніше десять.
- Як посадові особи вони не підлягали відповідальності, були недоторканими: людина, яка образила народного трибуна чи завдала йому шкоди, вважалася проклятою і опинялася поза законом.

- Спочатку трибуни мали право скликати лише плебейські збори, а коли межа між плебейськими і трибутними коміціями зникла, вони взяли активну участь у загальному законодавстві, отримали право входити в Сенат і навіть скликати сенатські засідання (*ius agenda cum patribus*).
- Таким чином, влада народних трибунів, від початку скромна, з часом виросла до значних масштабів. Вона була обмежена, по суті, лише правом інтерцесії колег і тим, що поширювалася лише на міську територію, а поза нею діяла тільки на відстані 1 римської милі (близько 1,5 км). Протест трибуна зберігав силу лише під час перебування цього трибуна на посаді.
- Трибунат історично був органом римської демократії, особливо помітною була ця роль під час широкого народного руху. Але завдяки чисельності колегії (10 чоловік) трибунат легко ставав об'єктом підкупу та інших впливів ворогів демократії. А в такому випадку право трибунської інтерцесії ставало джерелом великих зловживань. Наприкінці Республіки народний трибунат повністю виродився і став знаряддям боротьби окремих класів і органом військової диктатури.

Головними функціями народних трибунів були:

- 1. **Захист інтересів плебеїв** (*iux auxilii* — «право допомагати»). Трибун змушений був допомагати будь-якому громадянину своїм особистим втручанням проти кожного магістрата (*intercessio*), за винятком диктатора, на якого права інтерцесії не поширювалися. Він не міг покидати Рим більш ніж на 1 день, а двері його будинку завжди були відчинені.
- 2. З права допомоги виросло ще ширше **право протесту проти розпорядження посадових осіб, рішення сенату і навіть пропозицій, які вносилися в народні збори, якщо трибуни вважали їх такими, що суперечили інтересам плебеїв**. Протест трибунів висловлювався проголошенням «veto» (забороняю), після чого відповідне розпорядження чи декрет призупинявся до того часу, поки народний трибун не зніме заборону. Правом «veto» володів кожний трибун, що гальмувало злагодженість дій колегії і досить часто приводило до зловживань.
- 3. **Право застосовування заходів примусу щодо магістратів**: від грошового штрафу до арешту магістрата (*ius praenionis*). У 151 та 138 рр. до н.е. застосування цього права було пов'язане зі скандалом: народні трибуни заарештували консулів, які призивали в армію впливових молодих юнаків, захищених від служби грізною трибунською заборонаю.

- Від 366 р. до н.е. патриції добилися того, що на центуриатних коміціях стали обирати одного **претора** з патриціїв (*praetor* – ватажок), який мав *imperium minus* і був молодшим колегою (*collegia minor*) консулів, їхнім заступником. **Головним обов'язком преторів** була охорона порядку в місті (*custodia urbis*), а звідси впливала цивільна і кримінальна юрисдикція, що стала основною компетенцією претора. Спочатку обирали одного претора, посада якого стала доступною плебеям з 337 р. до н.е. 242 р. до н.е. стали обирати щорічно двох преторів: міського (*praetor urbanos*) та іноземного (*praetor peregrinus*) — «претора для іноземців», який видав судовими справами між римськими громадянами та іноземцями. Внаслідок зростання кількості провінцій збільшувалася і кількість преторів, дійшовши до середини I ст. до н. е. до 16.
- **Основною функцією преторів було ведення судочинства.** У цивільних справах вони допускали сторони до участі в процесі, призначали суддів, давали їм вказівки (так звані «формули»), а в кримінальних – головували в судових комісіях. Вступаючи на посаду, претори опубліковували **едикт** (*edictum praetorium*), в якому вказували ті основні правові норми, яких вони будуть дотримуватися в галузі судочинства. Саме преторські едикти стали важливим джерелом римського права.
- Претори вважалися важливими магістратами після консулів, тому у разі відсутності в Римі одного з консулів, його змінював претор (звичайно міський). У виняткових випадках сенат доручав одному з преторів (зазвичай іноземному) військове командування. Відбувши на посаді рік, претори отримували в управління провінції зі званням **пропреторів** (*propraetores* – заступника претора).
- Попереду преторів йшли 6 лікторів, а в тих випадках, коли претор вів судовий процес у Римі, при ньому знаходилися 2 ліктори.

Із 433 р. до н.е. центуріатними коміціями стали обиратися **цензори** – надзвичайно авторитетні і поважні магістрати, їхня посада була невідповідальною і називалася «священною магістратурою» (*sanctissimus magistratus*). Згідно з традицією, цензорів обирали з колишніх консулів. Вони обиралися кожні 5 років, але займали свою посаду лише 18 місяців.

До обов'язків цензорів входило:

- проведення перепису населення, встановлення цензу (*census*) та розподіл громадян по центуріях і трибах;
- складання списків сенаторів (*lectio senatus*), згідно із законом Овінія від 312 р. до н.е.;
- спостереження за мораллю громадян (*cura morum*);
- керівництво державним майном і громадськими роботами;
- участь у визначенні розмірів податків.

- Перепис громадян проводився раз на 5 років. Цензори на Марсовому полі шляхом особистого опитування глави кожного сімейства отримували свідчення про їхні імена, вік, найближчих родичів, місце проживання та майно. На цій основі складали списки громадян по трибах і центуріях.
- Нагляд за моральністю громадян проявлявся у покаранні таких проступків, як погане поводження з дітьми, нешанування родичів, пияцтво, розкіш, марнотратство тощо. У таких випадках цензори могли видавати едикт (*edicta censorial*), наприклад, проти розкоші, накласти на винного надзвичайний податок, виключати з сенату та триби, перевести з сільської триби в міську, винести зауваження (*nota censoria*) і т. п.
- У фінансовій сфері цензори здавали з торгів на 5-річний термін збір прибутків із державного майна (наприклад, орендної оплати з громадської землі), збір прикордонних мит, податків з провінцій тощо. Вони також здавали на відкуп підрядникам громадські роботи (побудова доріг, водопроводів тощо), постачання різних речей, необхідних державі.
- Посада цензора стала доступною плебеям 351 р. до н.е. Згідно із законом 339 р. до н.е. Публія Ділона, один з цензорів обов'язково повинен бути плебеєм. Рішення цензорів не могли бути опротестовані народними трибунами. Влада їхня позначалася як *potestas*, і їм не присвоювався *imperium*, тобто вони не мали права командувати військом. Але на посаду цензора завжди обирали видатних людей, тому ця посада отримала велике значення в політичному житті Риму.

Разом із трибунами була введена і посада **плебейських едилів** (*aedes* – храм, громадська споруда), які були спочатку помічниками народних трибунів. Із 366 р. до н.е., крім 2 плебейських едилів, стали обирати ще **2 курульних едилів** лише з патриціїв. Але досить швидко вони склали єдину колегію з плебейськими едилами, а з охоронців храму богині Церери едилітет перетворився в поліцейську магістратуру.

Головними обов'язками едилів були:

- ***cura urbis*** – відповідальність за порядок у місті та на його околицях на відстані 1 милі від міських стін (стежили за міськими будівлями, за чистотою вулиць і площ, за санітарним станом лазень);
- ***cura annonae*** – турбота про продовольче постачання міста і контроль за ринками (боротьба із спекуляцією товарами першої необхідності, спостереження за якістю товарів на ринках, правильністю ринкових мір і ваг);
- ***cura ludorum*** – турбота про влаштування громадських ігор. Тому на посади едилів обиралися багаті люди, які змушені були тратити власні гроші, щоб задовольнити смаки міського люду, завоювати симпатії виборців.

Едилам, у сфері їх поліцейських обов'язків, належало право юрисдикції. Вони, як і претори, при вступі на посаду опубліковували едикт, в якому викладали основи своєї майбутньої судової діяльності.

Найнижчою посадовою одиницею, з якої розпочинали свою кар'єру римляни, були **квестори** (*quaestor* – слідчий), які спочатку призначалися преторами і були їхніми помічниками. Але з часом **квестори стали виконувати функції державних скарбників**, а слідчі обов'язки відпали, перейшовши до постійних судових комісій. У V ст. до н. е. вибирали 2 квесторів, з 447 р. до н. е. трибутні комісії вибирають 4 квесторів, а з 409 р. до н. е. ця посада стала доступною плебеям. Поступово кількість їх постійно збільшувалася, дійшовши при Цезарі до 40. Обов'язки вони розподіляли між собою за жеребом.

- Два квестори залишалися постійно в Римі і відали державною скарбницею (*aerarium*), що зберігалася у храмі Сатурна. Під їхнім наглядом знаходилися військові прапори і державний архів. Вони приводили до присяги магістратів, які вступали на посаду, а також виконували другорядні господарські функції.
- Військові, або провінційні, квестори супроводжували полководців і намісників та відали господарською частиною армії, видачею платні, розподілом і продажем військової здобичі, провінційною скарбницею тощо.
- І, нарешті, існували італійські квестори, які призначалися в деякі місцевості Італії, наприклад у гавань Рима Остію.

З екстраординарних магістратур слід назвати **диктатора**. Час її появи невідомий, але, найімовірніше, вона належить до давніх латинських магістратур. Формально диктатор призначався консулом, а фактично він обирався Сенатом. Призначення диктатора проводилось у разі надзвичайних обставин (війна, внутрішні заворушення тощо).

- Влада диктатора обмежувалася шестимісячним терміном. Усі магістрати знаходилися в його підпорядкуванні, а щодо розпоряджень диктатора було недійсним *veto* народних трибунів, і він мав всю повноту влади (*summum imperium*). Як і на решту посад, диктатора обирали лише патриції, а перший плебей на цій посаді з'явився в 356 р. до н. е.
- Диктатора називали також *magister populi* (**начальником народу**), а в знак виняткової влади попереду нього йшли 24 ліктори з пучками лозин, в які вкладалися сокири. Зазвичай він призначав собі помічника – **начальника кінноти** (*magister equitum*).

У разі зтягування обрання консулів або у випадку їхньої загибелі Сенат призначав **interrex** (**міжцаря**), який повинен був організувати нові вибори. Інтеррексом призначався один із сенаторів для головування в консульських виборчих комісіях. Він виконував свої функції впродовж 5 днів, після чого призначав собі спадкоємця і передавав йому свої повноваження. Той призначав наступного і так далі, до того часу, поки в центуріатних коміціях не обирали нових консулів.

- **Поряд з ординарними та екстраординарними магістратурами існували різноманітні комісії, як постійні, так і тимчасові.** Серед перших потрібно згадати 5 комісій із кількісним складом 26 чоловік: кримінальні і нічні тріумвіри, які підкорялися міському претору і охороняли порядок у місті; колегія з нагляду за в'язницями, арештом і стратою злочинців; монетні тріумвіри, які відали карбуванням монет, та інші.
- З-поміж екстраординарних комісій слід відзначити **тріумвірів** для наділення бідних громадян землею, тріумвірів для виведення колоній та інші комісії з 2, 4, 5, 7, 10 та 20 чоловік, які обиралися трибутними коміціями для виконання певних завдань.
- **Під керівництвом магістратів знаходилися службовці (*apparitores*) і державні раби (*servi publici*).** Перші були вільновідпущениками й отримували платню, утворюючи канцелярію магістрата. Це ліктори, посильні, глашатаї, переписувачі тощо. Державні ж раби виконували обов'язки тюремників, катів, служителів при храмах, використовувалися на громадських роботах.
- Існують різні теорії щодо походження римських магістратур. Найбільшої уваги заслуговують вказівки на зв'язок римських магістратур з італійськими і, в першу чергу, латинськими. У низці латинських міст зустрічаються *претори* (у Фалерах, Пренесті, Бантії тощо). В Тускулі, Ариміні були *консули*, хоча вони і не відігравали головної ролі. У деяких містах зустрічаються *едилі* (Фунді, Формі, Арпіні) і *диктатори* (Альба, Арицій). *Диктатор* стояв на чолі Латинського союзу.
- Перші ж римські диктатори очолювали союзне військо, а пізніше їх стали призначати у виняткових випадках. *Цензори* були в осків і самнітів. І майже всі вони були колегіальними.

- **Найвищим адміністративним органом, верховним контролером за всім життям римського суспільства був Сенат.** До його складу входили колишні магістрати. Право призначати сенаторів належало царю, потім консулам, а за законом Овінія (бл. 312 р. до н.е.) – цензорам. Список, який складався раз на п'ять років, мав назву *album*. У ньому сенатори записувалися в суворому порядку, залежно від рангу. Спочатку вносилися колишні консули (*consulares*), потім колишні претори (*praetorii*) і т.ін. аж до квесторів включно.
- Сенатори поділялися на **ранги**. На першому місці стояли так звані «курульні сенатори», тобто колишні магістрати, які займали курульні посади, а потім інші: колишні плебейські едили, народні трибуни, квестори. Першим у списку сенаторів значився найшанованіший, якого називали *princips senatus* (перший сенатор).
- **Скликати Сенат могли вищі магістрати: диктатори, консули, претори, а потім і народні трибуни.**
- Приналежністю до тієї чи іншої групи сенаторів визначався порядок виступів і голосування. Засідання Сенату відбувалося від сходу до заходу сонця. Це давало можливість інколи затягувати процедуру голосування, бо сенатор мав право виступати без регламенту. Тому деякі сенатори намагалися виступати якомога довше, інколи по декілька днів. **Голосування** проводилося або шляхом відходу вбік, або шляхом особистого опитування кожного сенатора. Після голосування виносилося **рішення** (*senatus consultum, decretum*).

- Формально Сенат був дорадчим органом при магістрах, але фактично він перетворився на найвищий орган Республіки. До початку громадянських війн він користувався величезним авторитетом. Це пояснювалося його соціальним складом і організацією.
- Спочатку до Сенату входили лише голови патриціанських сімейств (*patres conscripti* – батьки, внесені в список). Але в міру завоювання посад магістратів плебеями їхня кількість у Сенаті стала збільшуватися. У III ст. до н.е. переважна більшість senatorів належала до нобілітету, правлячої касті римського суспільства. Це сприяло згуртованості Сенату, відсутності в ньому внутрішньої боротьби, єдності його програми і тактики, забезпеченню йому підтримки найвпливовішої частини суспільства.
- Між Сенатом і магістратами існувала тісна співпраця, оскільки кожний колишній магістрат у кінці потрапляв до Сенату, а нові посадові особи обиралися фактично з тих же senatorів. Тому магістратам не вигідно було сваритися з Сенатом. Магістрати приходили і відходили, змінюючись, як правило, щорічно, а Сенат був постійно діючим органом, склад якого в основному залишався незмінним (масове поповнення Сенату новими членами було надзвичайно рідкісним явищем).

Коло питань, якими займався Сенат, було досить широким.

- До 339 р. до н.е. йому належало право затверджувати постанови Народних зборів. Після цього року вимагалось лише попереднє схвалення Сенатом законопроектів, які вносилися до коміцій.
- За законом *Менія* (дата його не встановлена), такий же порядок встановлювався і щодо кандидатур посадових осіб.
- У разі загострення внутрішнього чи зовнішнього становища Сенат оголошував у державі надзвичайний, тобто облоговий стан. Найпоширенішим засобом було призначення диктатора. Але з II ст. до н.е. у практику входять інші форми введення надзвичайного стану. Одна з них полягала в тому, що Сенат приймав постанову: «Нехай консули стежать, щоб Республіці не завдали жодної шкоди». (*Videant (caveant) consules, ne quid respublica detrimenti capiat*). Цією формулою посадовим особам надавалися надзвичайні повноваження. Іншим способом концентрації виконавчої влади стало обрання одного консула (*sine collega*), який, правда, застосовувався рідко, починаючи з I ст. до н. е.
- Сенату належало також вище керівництво військовими справами. Він визначав час і кількість набору до армії, її контингент: громадяни, союзники тощо. Сенат виносив постанови про демобілізацію армії, розподіляв окремі військові підрозділи між воєначальниками, встановлював бюджет консулів, призначав тріумфи та інші почесті переможним полководцям.

- Сенат керував і всією зовнішньою політикою держави. Хоча право оголошувати війну, укладати мир і союзні договори належало народові, Сенат проводив для цього всю підготовчу роботу. Він відправляв посольства до інших країн, приймав іноземних послів і видав усіма дипломатичними актами.
- Сенат управляв також фінансами і державним майном: формував бюджет (переважно на 5 років), встановлював характер і суму податків, контролював відкуп податків, керував карбуванням монет тощо.
- Крім того, Сенату належав нагляд за культом. Він оголошував свята, встановлював жертвопринесення в дні подяки і очищення, займався тлумаченням знамення богів (ауспіції), контролював іноземні культу і, за потреби, забороняв їх.

- Члени усіх судових комісій до 123 р. до н.е. (реформи Гая Гракха) склалися лише з сенаторів.
- Вік наймолодших сенаторів приблизно відповідав віку квесторіїв (колишніх квесторів) – 27-30 років. За нормального ходу справ сенатор зберігав своє місце в курії пожиттєво. Лише гучний проступок чи злочин (особливо кримінальний) сенатора дозволяли цензорам обійти (*praeterire*) те чи інше ім'я сенатського списку. Низьке походження сенатора, якби на те була воля цензора, теж могло стати причиною для вигнання, але в тому разі, коли «вискочка» втрачав високе звання не за свою провину і без цензорського зауваження, цензор залишав йому зовнішні знаки сенатського титулу.
- Цензорське зауваження карало такі серйозні огріхи, як розпуста, марнотратство, боягузтво на полі бою і т.п. Проте оцінка моральної шкоди повністю залежала від особистої думки цензора. Виправданий сенатор міг повернутися до курії, виконавши (інколи повторно) посаду претора.

- Сенатори відрізнялися від звичайних громадян і своєю одежею, і традиціями. Вони носили світлі тоги і володіли особливими розпізнавальними знаками – мали *туніки-клавуси* з широкими смугами, золоті обручки і високі чорні чобітки – *перони*, які склалися з сандалів і пасків, які облягали литку. Дружини і сини senatorів теж володіли правом носіння золотих обручок, а діти красувалися з золотими медальйонами – *буллами* – і одягалися в тоги, оброблені по низу пурпуровою смужкою.
- Сенатори користувалися низкою почесних і вигідних привілеїв. На коміціях вони мали своє особливе місце *сенакул* (*senaculum*), розміщений на схилі Капітолію до 145 р. до н.е. Оратори Форума виголошували промови, повернувшись обличчям до сенакулу. На поч. II ст. до н. е. були виділені сенатські місця на Мегалезійських і Римських іграх, пізніше – в театрі і циркові. Двічі в рік (13 вересня і 13 листопада) сенатори урочисто обідали на Капітолії за рахунок скарбниці, їхні поїздки в провінції в приватних справах оформлялися як державні відрядження – *легації* (*legatio libera*), і досить часто намісники на знак поваги до почесних гостей надавали в їхнє розпорядження лікторів. Сенатори звільнялися від громадських повинностей у своїх рідних муніципіях.

- **Курульні магістри** мали певні пільги: в старовину вони приїжджали на колісниці в сенат; в епоху Пізньої республіки цей звичай зник. Під час сенатських дебатів магістрати-головуючі запитували думку senatorів за рангами: спочатку зверталися до цензоріїв, потім – до консулярів, преторіїв, едиліціїв.
- Екс-курульні магістрати утворювали нібито верхню палату курії, сенатори нижчого рангу називалися іноді «простими», «рядовими». Розповідаючи про втрати в битві при Каннах, Тіт Лівій називає спочатку ексукурульних senatorів, а потім – 80 інших членів курії [Історія Риму від заснування міста, XXII, 49, 16].
- Суспільний престиж senatorа визначався поняттям «гідність» (*dignitas*), що підтверджувалося великими витратами на представництво. Кожний senator обов'язково мав будинок у Римі, розкішно приймав гостей, заводив достойний почет тощо. Наприклад, син Цицерона, який вчився у Греції, лише на кишенькові витрати отримував 100 тис. сестерцій щорічно.
- **Отже, сенат був вищим адміністративним органом Республіки, і водночас йому належав верховний контроль за всім життям держави.**

- Особливістю політичного життя Риму було те, що питання релігії не були відокремлені від політики. Всім вищим магістратам були властиві ті чи інші релігійні функції, оскільки **жрецтва як особливого стану в Римі не існувало**.
- Жрецькі колегії були свого роду магістратурами. Особливе значення мала **колегія понтифіків**, яка складалася з трьох, а потім шести чоловік. Особливо різносторонніми були повноваження **великого понтифіка** (*pontifex maximus*). У регіональному відношенні він був *pater familias* всієї Римської держави. Він здійснював різні релігійні церемонії, давав поради магістратам з питань культу, відав календарем, вів щорічні записи. З усіх питань він радився з колегією понтифіків. Великий понтифік жив у будинку, який, за легендою, був палацом римського царя Нуми Помпілія (*Regia*). Понтифіки призначалися шляхом кооптації, а великий понтифік з кінця III ст. до н.е. обирався особливими коміціями. Від початку утворення цієї колегії понтифіки були пов'язані з патриціями, але з 300 р. до н.е. понтифікат став доступним і для плебеїв. Правда, перший понтифік з плебеїв був призначений лише в 252 р. до н.е.
- Окрім понтифіків, важливу роль у політичному житті Риму відігравали **колегії жерців фламінів, феціалів і авгурів**.

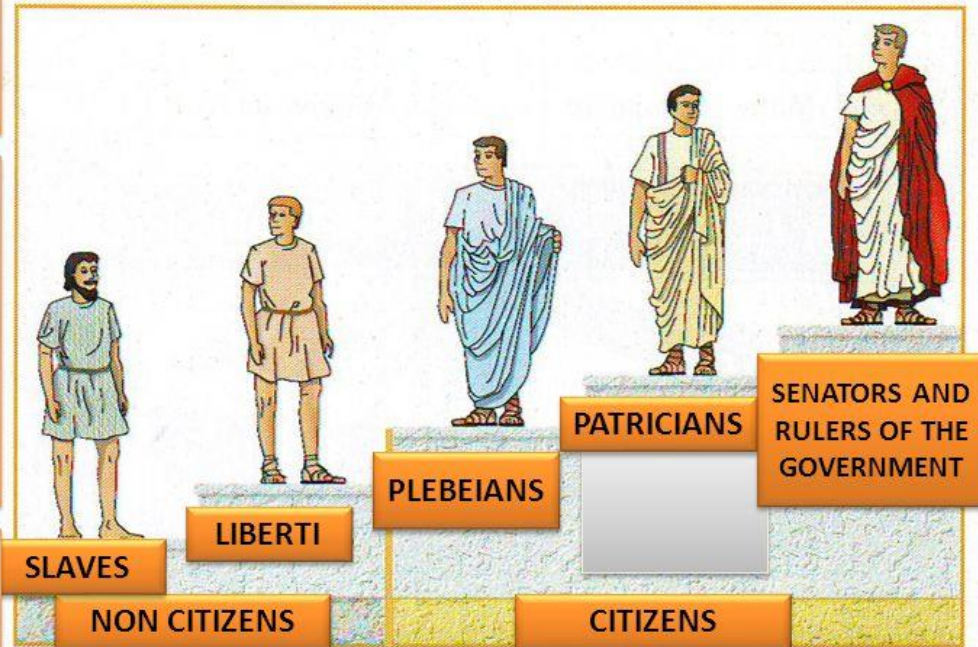
3. Римське суспільство на початку III ст. до н.е.

Early Roman Society

THE **PATRICIANS** WERE LANDOWNERS AND HELD ALL THE IMPORTANT POLITICAL POSITIONS

THE **PLEBEIANS** WERE THE MAJORITY OF THE POPULATION. THEY WERE FREE BUT IN THE EARLY REPUBLIC THEY DID NOT HAVE THE SAME POLITICAL RIGHTS AS PATRICIANS

SLAVES HAD NO RIGHTS. FREED SLAVES, CALLED **LIBERTI**, DID NOT BECOME CITIZENS

До кінця IV ст. до н.е. патриціанські роди разом із верхівкою плебеїв склали привілейовану соціальну групу – **нобілітет**, із середовища якої й обиралися магістрати.

Сам термін «нобілітет» (*nobilitas*) має різні значення в латинській мові. Деколи він мав значення знаті взагалі, а іноді – вужче. Тому деякі дослідники (Герье, Гельцер, Мюнцер) зазначали, що **nobiles** (знатні) називалися не усі представники сенаторського стану, а найвидатніші, ті, предки яких займали консульські посади. Це спостереження має певні підстави, але традиційно прийнято вживати термін «нобілітет» для позначення усієї римської знаті, сенаторської аристократії. У такому значенні він вживається у Моммзена, Віллемса, Белоха, Сергєєва та інших.

Нобілітет являв собою могутню політичну корпорацію, яка верховодила у сенаті, коміціях і судах. Він був фактичним правителем Риму, але в античних джерелах ніколи не називався станом. І не лише його панування не мало юридичних підстав, але й межа нобілітету не визначалася жодним законом. Єдиною формальною ознакою знаті було її неписане переважне право на консулат, а дуже важливим реальним критерієм знатності – визнання тієї чи іншої персони з боку представників елітарного кола. Не сенат, а знать сприймалася сучасниками як римська олігархія, «партія небагатьох» – *factio paucorum*.

- За соціальною приналежністю нобілітет являв собою однорідну масу – верхівку землевласницьких і рабовласницьких родів, але джерела прибутків різних груп аристократії змінювалися. Серед знаті були давні сім'ї, які засідали в сенаті в епоху царів і Ранняї республіки, мали величезні масиви землі на «державних полях» (*ager publicus*). Пізніше у нобілітеті з'являються величезні пасовища і латифундії, які обслуговуються значною масою залежних і напівзалежних людей. Великий почет клієнтів і рабів був характерною ознакою знатної людини.
- За своєю чисельністю нобілітет не був великим. З 200 консулів за період з 234 по 133 р. до н.е. – 92 були з плебеїв, а 108 – з патриціїв. З цього числа 159 чоловік належало до 26 родів (10 патриціанських і 16 плебейських). Представники роду *Корнеліїв* 23 рази ставали консулами, *Еміліїв* – 11 разів, *Фульвіїв* – 10 і *Фабіїв* – 9 разів.
- Вплив нобілітету базувався на великій земельній власності, розвинених клієнтських зв'язках, взаємопідтримці представників одного і того ж роду.
- Деяким родам була властива певна політична орієнтація. Так, *Фабії* виступали як запеклі прихильники аристократичної політики, а для *Еміліїв* була характерною політика компромісу з плебеями тощо.

- Видатні представники впливових родів дуже часто проводили на вищі посади своїх родичів, свояків і осіб, які перебували у клієнтських стосунках з ними. Із посиленням плебсу поряд із патриціанськими з'являлися видатні плебейські роди, політика яких мало відрізнялася від політики патриціанських. Особливим впливом починають відзначатися плебейські роди *Ліциніїв*, *Лівіїв* і *Генуціїв*. Випадки, коли на державні посади висувалися люди, не пов'язані з патриціанською чи плебейською знаттю, були винятком.
- Римський нобілітет був тісно пов'язаний з аристократичними родами латинських та інших італійських народів. У ранню епоху латинські та сабінські роди увійшли до складу патриціату. Але рід *Клавдіїв* був, очевидно, останнім, що удостоївся такої почесності. З середини V ст. до н.е. латинські, а потім й інші італійські роди зараховувалися до римського плебсу. Однак деякі з них увійшли до складу римського нобілітету (*Огульнії* і *Перперни* походять з Етрурії, *Фульвії* і *Манли* з Тускула, *Атилії* з Кампанії). З іншими римський нобілітет перебував у родинних і ділових зв'язках.

Нобілітет формально не користувався жодними особливими політичними правами. Однак для них існували привілеї побутового характеру:

- мали право виставляти у себе вдома воскові маски предків (*jus imaqium*);
- носили золоті обручки (*jus annuli aurei*);
- займали передні місця в театрі тощо.

Усе населення Риму і завойованих ним земель поділялося на декілька груп, які різнилися ступенем правоздатності.

- Повною правоздатністю володіли лише римські громадяни (*cives*). Вона характеризувалася такими рисами:
- а) *jus connubii* (право шлюбу) – право вступати у квіритний шлюб, що супроводжувався певними юридичними наслідками (батьківська влада, право дітей на спадок батька сімейства і т.п.);
- б) *jus commercii* – повна майнова правоздатність із правом звертатися до римського суду для захисту своїх матеріальних інтересів;
- в) *jus suffragii* – право подання голосів, тобто право участі в народних зборах;
- г) *jus honorum* – право висувати свою кандидатуру у магістрати.

Соціальна структура Римської республіки

- Патриції та плебеї на початку III ст. до н.е. не відрізнялися між собою правами. Вони були **повноправними громадянами** (*cives optimo jure*).
- Категорію ж **неповноправних громадян** (*cives non optimo jure*) складали **вільновідпущеники** (*libertini*), які не мали права шлюбу, не могли бути магістратами і були обмежені щодо права голосування: голосували лише в трибутних коміціях і то тільки у 4-х міських трибах.
- У Римі також існували **громадяни за народженням** (*cives nati*) і **громадяни за даруванням** (*cives facti*). До останніх слід віднести як окремих осіб, так і цілі общини (наприклад, італійські міста, а згодом – цілі провінції), які отримали права римського громадянства за рішенням коміцій або за посередництвом магістратів. Крім того, до *cives facti* слід віднести і лібертинів, якщо тільки **відпуск на волю** (*манумісія*) був проведений з дотриманням усіх формальних вимог.

- Термін «**латини**» (*latini*) від початку стосувався жителів вільних латинських міст. Згідно з договором, Рим надавав їм майнову правоздатність, а деяким – і право шлюбу. Після Латинської війни (340-338 рр. до н.е.) деякі жителі міст Лація отримали право римського громадянства, інші ж продовжували називатися латинами. *За ними зберігалося право шлюбу і майнова правоздатність, але вони не мали права участі в політичному житті Риму.* Так утворилася категорія **латинських громадян**, яка поширювалася на різні верстви населення. Латини суттєво відрізнялися від італійських союзників тим, що у разі переселення до Риму вони отримували усі права громадян і під час найближчого цензу заносилися до списків триб-округів.
- Італійські племена, переможені римлянами, уклали з ними союз і називалися **союзниками** (*socii*). Переможці поклали край кривавим чварам союзників і навіть надали їм командування над загонами воїнів, набраними з них же. Це надавало можливість відзначатися на війні, набути поваги своїх співвітчизників і здобути собі ще більше багатство за правом союзників на військову здобич.

- **Перегріни** (*Peregrinus* – іноземець, чужинець) – свого роду античні «негромадяни»: жителі провінцій і колоній, що володіють місцевим самоврядуванням. З точки зору римського права розглядалися як іноземці, але іноді могли користуватися римським шлюбним або торговим правом.
- **Перегріни** – категорія вільного населення Римської держави яка не мала ні прав римського громадянина, ні прав латинів. Вони служать в допоміжних військах армії, а не легіонів. Вони платять більше податків, ніж громадяни, але не мають політичних прав в Римі. Після Латинської війни 340-338 р. до н.е. з числа перегрінів були виключені також особи, які мають латинське громадянство. Спочатку це були жителі союзних Риму, а пізніше і підлеглих римлянам міст Середземномор'я, тобто італіки до Союзницької війни 90-88 років до н.е. і провінціали. Після едикту Каракали 212 року, за яким римське громадянство було надано практично всім жителям імперії, кількість перегрінів значно скоротилася. При Юстиніані ж на положенні перегрінів залишилися лише жителі віддалених прикордонних районів Римської імперії. Перегрін міг отримати римське громадянство для себе і своєї сім'ї вступивши на 25 років в римську армію, або шляхом покупки цінних паперів.

- На найнижчому щаблі в римо-італійському союзі стояли **галли і самніти**, оскільки вели найтриваліші війни з Римом, їх називали **дедіттиці** (*dediticii* – "ті, які здалися"). Вони користувалися обмеженим самоуправлінням. Втративши незалежність, ці племена ворожо ставилися до римлян, що пізніше було використано Ганнібалом при вторгненні до Італії.
- **Раби** були повністю виключені з суспільного життя і не користувалися захистом держави. З точки зору римських громадян, між рабами і худобою не було жодної різниці: пан був господарем життя і смерті своїх рабів. На відміну від грецьких полісів, у Римі раб ніде не міг знайти сховища, ніхто не міг його захистити.
- Однією з найпоширеніших **форм відносин Риму із залежними від нього громадами** була форма **муніципії**. Муніципії мали внутрішнє самоуправління (народні збори, раду, магістратів), проте жителі муніципії не володіли правом голосу у римських коміціях і не могли обиратися на римські державні посади. Пізніше, однак, виникла практика дарування римських прав окремим муніципіям.

- **Італійська федерація** нагадувала грецькі *симахії*, на зразок Афінського морського союзу (*архе*), але в Італії правова диференціація була проведена набагато різкіше. Під владою Риму вона не була територіальною національною державою. **Це була федерація автономних і напіваавтономних полісів і племен, фактично підкорених Римом.**
- Різниця в юридичному становищі окремих членів федерації пояснювалася різним рівнем розвитку підкорених громад, а також політикою, яку свідомо проводив римський уряд для роз'єднання підкорених народів і підтримки місцевої знаті.

- В управлінні Італією Рим дотримувався порівняно м'якої тактики: деяким громадам надавалася певна внутрішня самостійність, а окремим – навіть римське громадянство, як відзначалося раніше. Як правило, підкорені громади не платили податків, якщо не брати до уваги «податку крові», тобто обов'язку виставляти допоміжні війська. Римляни залишали підкореним від половини до двох третин їхньої землі, а іншу частину відбирали. Ця земля перетворювалася частково на *ager publicus* і здавалася в оренду, частково продавалася бажаним, у тому числі й колишнім власникам, а інколи безкоштовно роздавалася дрібними ділянками римським громадянам.
- Така м'яка політика щодо італіків пояснювалася і міркуванням суто політичного характеру: невдоволення італіків було набагато небезпечнішим, ніж невдоволення далеких сусідів. Тому римський уряд вважав за доцільне не дратувати італіків. Ця розумна політика в подальшому блискуче виправдала себе: під час Другої Пунічної війни Середня Італія залишалася вірною Риму, що стало однією з головних причин поразки Ганнібала.
- І, нарешті, певну роль відіграла етнічна та культурна спорідненість римлян з багатьма іншими італійськими племенами.
- Для населення Італії встановлення римської влади означало великі зрушення в усіх галузях життя. Римські завоювання прискорили розпад общинно-родових відносин, які ще зберігалися у багатьох італійських племен. Захоплення у переможених частини земель підривало дрібну власність італіків, а римська система здачі в оренду чи продажу конфіскованих земель стимулювала зростання великої земельної власності і грошового господарства. Все це підготувало великий економічний переворот, який відбувся в Італії у II ст. до н.е.

4. Римська армія на початку III ст. до н.е.

- Своїми успіхами Рим був зобов'язаний насамперед сильній і дисциплінованій армії. У давні часи римське військо складалося з родичів, здатних носити зброю, і поділялося за родами і племенами.
- Спочатку **легіоном** називалося усе римське військо, що становило ополчення чисельністю близько 3 тис. чоловік піхоти і 300 вершників із заможних громадян, які збиралися лише під час війни або для військового навчання.
Організаційно легіон являв собою **племінне ополчення**, що формувалося пропорційно зі складу основних родів (курій) за десятковим принципом (кожен рід, а їх всього було 33, виставляв **100 піхотинців – центурію** і 10 вершників – всього **3300 піхотинців + 330 вершників**), кожним загоном ополчення у 1000 чоловік командував **трибун** (від "триба" – плем'я).
- У ході історичного розвитку з'являється **народне ополчення**, яке складалося переважно з селян і до якого призивалося усе вільне населення, поділене за майновим цензом. Традиція приписує цей поділ Сервію Туллію, але він був результатом тривалого історичного розвитку.

- У результаті низки реформ, які розпочалися введенням платні солдатам наприкінці V ст. до н.е. (приписується *Марку Фурію Камілли*), до III ст. до н.е. склалася римська військова система, що проіснувала без істотних змін до кінця II ст. до н.е. (до військової реформи *Гая Марія*).
- У створенні цієї системи вирішальну роль, очевидно, відіграли *самнітські війни*: з одного боку, військові дії в гірських областях виявили усі недоліки старої фаланги і змусили перейти до гнучкішої і рухомішої **шеренги**; із іншого боку, римляни запозичили у своїх ворогів деякі істотні елементи військової організації. Так, у самнітів, очевидно, був запозичений **металевий спис** (*pilum*), що відігравав важливу роль у **маніпулярній шерензі**.

- Ще у ранній період Республіки поряд із майновим цензом з'являється поділ за віком. Усі громадяни віком від 17 до 46 років зобов'язані були брати участь у всіх походах, як би часто вони не відбувалися. За цей час кожен піхотинець призивався на службу від 16 до 20 разів. Набір до армії проводили консули, які комплектували її на основі цензорських списків.
- Військова служба була не лише обов'язком, але і честю: до неї допускалися лише повноправні громадяни. Пролетарі, у відповідності до конституції Сервія Туллія, не несли стройової служби, а раби до армії взагалі не допускалися. Ухилення від військового обов'язку взагалі каралося дуже суворо: винного могли позбавити громадянських прав і продати у рабство.

Основною бойовою одиницею римського війська був **легіон** (*legio* – набір), який **поділявся на 30 маніпулів** (*manipulus* – «жменя» соломки чи сіна), кожен з яких складався **з двох центурій** (*ceta* – сто).

Легіон зазвичай складався з 4500 чоловік, із яких 3 тисячі були важкоозброєними, 1200 – легкоозброєними і 300 кавалеристами.

Важкоозброєні піхотинці поділялися на три групи за віком:

- молодші – **гастати** (*hasta* – спис),
- люди середнього віку – **принципи** (*principes* – перші, головні),
- старші – **тріарії** (*triarius*).

Перші дві групи нараховували по 1200 чоловік, а тріаріїв було 600.

Супротивник

Маніпулярний порядок

Маніпула 1
(10 шеренг по 12 рядів)

Веліти - 1200 чол.
(17-25 років)

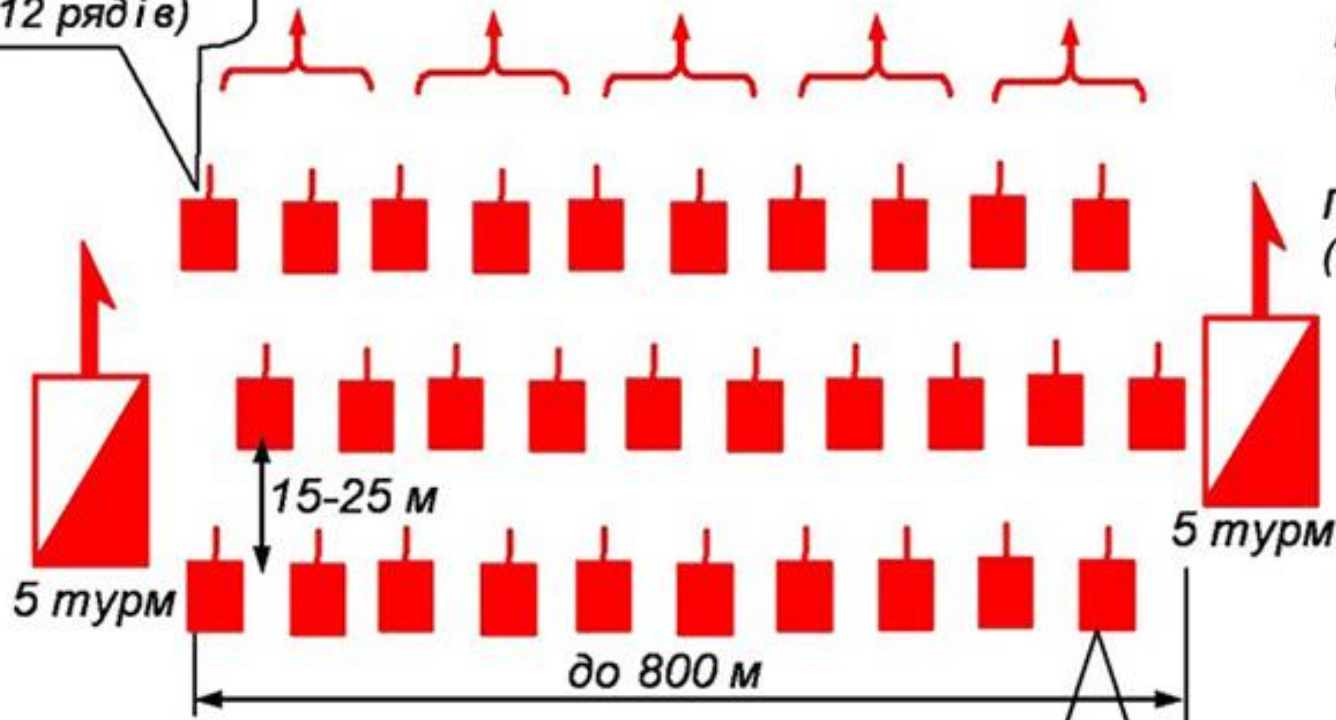
Гастати - 1200 чол.
(25-30 років)

Принципи - 1200 чол.
(30-40 років)

Триарії - 600 чол.
(40-45 років)

+
Вершники - 300 чол.

Разом - 4500 чол.

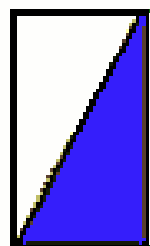

Маніпула 2
(10 шеренг по 6 рядів)

МАНИПУЛЯРНЫЙ БОЕВОЙ ПОРЯДОК

ЛЕГКАЯ ПЕХОТА (ПРАЩНИКИ, МЕТАТЕЛИ ДРОТЕКОВ, ДУЧНИКИ)

5 ТУРМА

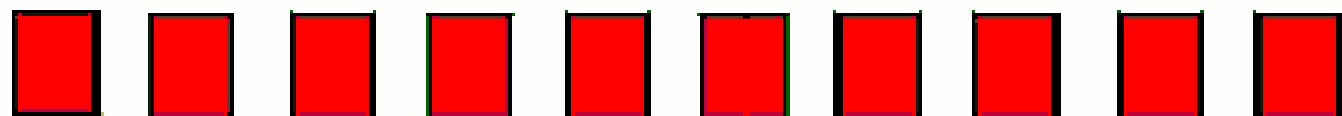
ГАСТАТЫ

ГАСТАТЫ

ПРИНЦИПЫ

ПРИНЦИПЫ

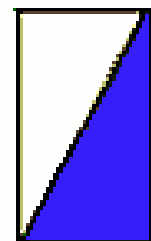
ТРИАРИИ

ТРИАРИИ

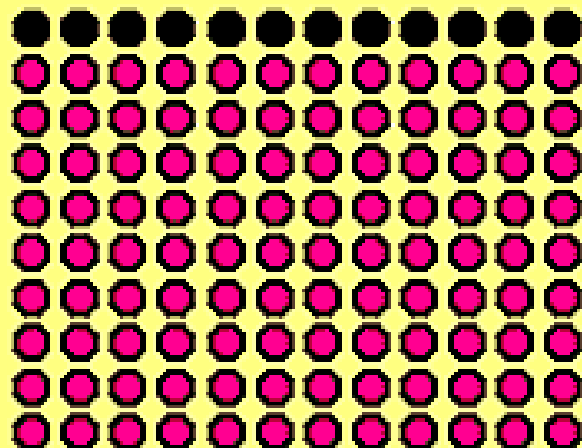
15-20М

15-20М

5 ТУРМА

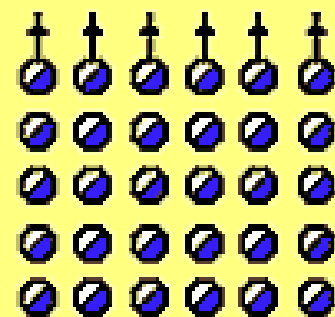

ТЯЖЕЛАЯ ПЕХОТА

ДЕКУРИОНЫ
(ДЕСЯТНИКИ)

МАНИПУЛА
120 ЧЕЛОВЕК

ТУРМА
30 ВОДАВНИКОВ

гастати	10 маніпул по 120 чоловік	=	1200 чоловік;
принципи	10 маніпул по 120 чоловік	=	1200 чоловік
тріарії	10 маніпул по 60 чоловік	=	600 чоловік
веліти	60 центурій по 20 чоловік	=	1200 чоловік.
Разом:	піхоти		4200 чоловік
	вершників		300 чоловік

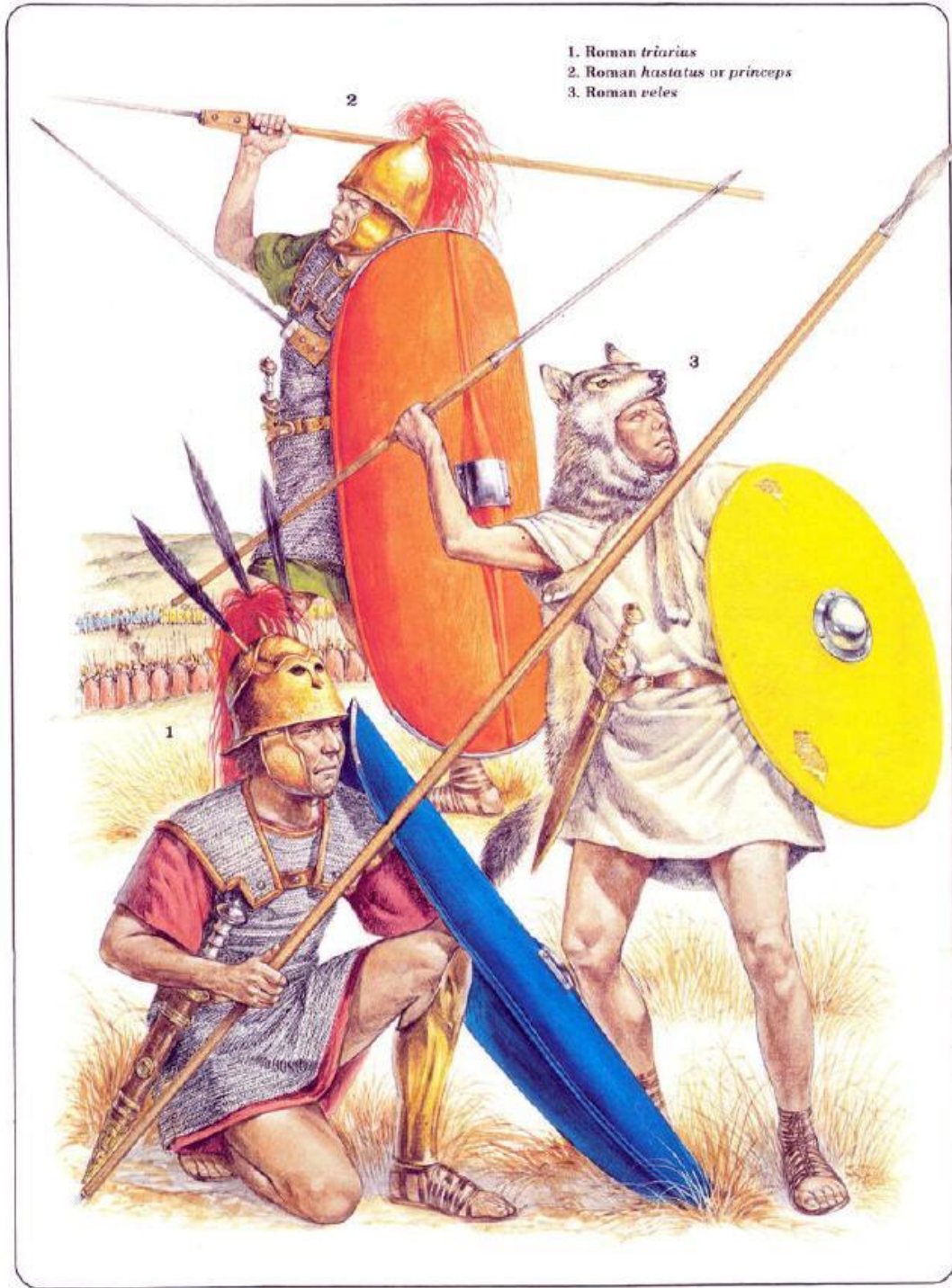
- Маніпули в легіонах шикувалися саме в три лінії за мірою досвідченості. Кожна з трьох ліній складалася з 10 маніпул, відокремлених одна від одної інтервалами, рівними фронту маніпули. У глибину воїни кожної маніпули, напевно, шикувалися у 4 шеренги. Маніпули кожної задньої лінії стояли навпроти інтервалів передньої, на деякій відстані від неї (приблизно 15-25 метрів). Причому перші дві лінії були бойовими і стояли ближче одна до одної. Третя лінія служила резервом і знаходилася далі.
- **Маніпули гастатів і принципів склалися з 120, а тріаріїв – з 60 чоловік. Кожна маніпула поділялась на 2 центурії – по 60 і 30 чоловік.** Центурія в епоху Республіки була лише адміністративною, а не тактичною одиницею, її очолював *центуріон* (сотник), причому один з центуріонів командував правим, а інший – лівим крилом маніпули. Іноді центуріон міг командувати всією маніпулою.
- На кожну центурію припадало також по 20 легкоозброєних піхотинців (*велітів*), а легіону надавалися 300 вершників, які поділялися на 10 *турм* по 30 чоловік.
- Але ця кількість не завжди була стабільною і у залежності від обставин вона коливалася від 3 до 6 тисяч.
- **На один легіон римського війська додавалося 5 тис. піхоти і 900 вершників із союзників.**

РИМСЬКІ ЛЕГІОНЕРИ:

1. Триарій

2. Гастат або принцип

3. Веліт

- **Ауксилії** – допоміжні війська давньоримської армії, які склалися з чужинців. Солдати ауксиліїв звалися «ауксиліаріями» (*auxilarii*), буквально – «помічники». Під час Римської республіки ауксиліарні війська виставлялися підвладними римлянам народами, що не користувалися правами римських громадян і не належали до числа союзних народів. Комплектування їх здійснювалося частково вербуванням, частково – поставкою воїнів названими вище народами. Ці війська не входили до складу легіонів, а складали особливі загони, причому чисельність їх і організація були різноманітні; вони ділилися на когорти. У цих військах були, наприклад: балеарські пращники, критські лучники. При імператорі Августі була проведена реформа ауксиліїв і вони отримали нове озброєння та екіпіровку, а також стали утворювати когорти по 500 осіб та мілліарії. При Траяні старі загони ауксиліїв були замінені новими підрозділами. За царювання Діоклетіана та Константина Великого ауксиліями іменувалися роти легкої піхоти. Загальне число цих рот (стрільців і пращників) у Східній імперії доходило до 41, у Західній – 65, причому вони були міліцією, що поставлялася прикордонними народами. У IV ст. ауксилії – загони легкоозброєної піхоти, що утворюють ядро війська.
- За приблизними підрахунками, Рим на початок війни з Карфагеном міг виставити разом із резервом близько 800 тис. воїнів, серед яких 299 200 піхотинців і 26 100 вершників із римських громадян та 360 тис. піхоти і 63 тис. вершників союзного ополчення.
- **Переваги маніпулярного строю у порівнянні з фалангою полягали в тому, що завдяки самотійності маніпул і їхньому шикунню у три лінії з інтервалами, досягалася значно більша маневреність легіонів.**

- Зазвичай бій розпочинали легкоозброєні піхотинці, які шикувалися перед фронтом легіону і на флангах. Потім вони відступали, і в бій вводилися гастати. Якщо суперник починав їх тиснути, вони відходили в інтервали другої лінії, і перед суперником виростав фронт гастатів і принципів. Лише в крайньому випадку у бій вступала вирішальна сила – тріарії. Звідси і пішла відома римська приказка: «*res ad triarios rediit*» («справа дійшла до тріаріїв», тобто до крайнощів).
- Легіонери були озброєні коротким (60 см) двосічним мечем (**гладіус**), яким рубали і кололи, кинджалом (**пугіо**) і списом. У тріаріїв спис називався **hasta** і призначався для рукопашного бою, а у гастатів – **pilum** – важкий металевий, довжиною близько 2 метрів, з довгим залізним наконечником, насадженим на ратище. Перш ніж вступати в рукопашний бій, воїни кидали свої списи в суперника. Перебиваючи щит, спис застрягав у ньому, ламався і, якщо навіть не завдавав безпосередньої шкоди супернику, заважав йому користуватися щитом. Таким чином, «залп» дротиків послабляв можливості оборони суперника і лише після цього розпочинався бій на мечах.
- Для захисту голови застосовувалися металеві **шоломи** (лат. **cassis**), для грудей – **панцир** зі шкіри у декілька шарів, обшитий металевими пластинками, а для ніг – **поножі**. У лівій руці легіонер тримав великий **щит** напівциліндричної форми (**скутум**, ширина – 75 см, висота 1,2 м, вага – 8-10 кг.), який виготовлявся з дерева, обшивався шкірою і покривався металевими пластинками. Легкоозброєні воїни не мали панцира і поножів: їх захищали лише шкіряний шолом і легкий круглий щит, а наступальною зброєю були меч і декілька дротиків.

- З часом озброєння римлян вдосконалювалося і урізноманітнювалося. Якщо раніше головною зброєю легіонерів вважався спис для рукопашного бою і другорядною – короткий меч, то тепер короткий (півметровий) двосічний і загострений на кінці меч, придатний для рубки і уколів, і пілум стають для них основною та улюбленою зброєю. Меч став військовою емблемою Риму. Короткий колючий і рубаючий меч були незручнішим для римського піхотинця і пішого зімкнутого строю, оскільки бій був рукопашною боротьбою. Поряд зі старим римським списом став застосовуватися новий металевий спис – *пілум*, виготовлений з міцної важкої породи дерева з гострим залізним наконечником (довжина пілума – 1,5 м, вага – до 4 кг.). Суттєва різниця пілума і звичайного списа в його довгій залізній частині – до 1 м. І потрапивши у ворожий щит, він не міг бути перерубаний ударом меча, як звичайний спис, що мав лише залізний наконечник. До древка пілума меч суперника не міг дістати, і щит з пілумом неприятельські воїни кидали.
- Легка піхота (*веліти*) мала на озброєнні металеву зброю (дротики) і мечі. На відміну від легіонерів, вони не носили захисного озброєння, крім невеликих круглих щитів. Римська кіннота озброювалася звичайним списом *гаста* і мечем *спата*, довшим і плоскішим. Дещо пізніше спата витіснила попередній меч і в піхоті.

ЗБРОЯ РИМСЬКИХ ЛЕГІОНЕРІВ

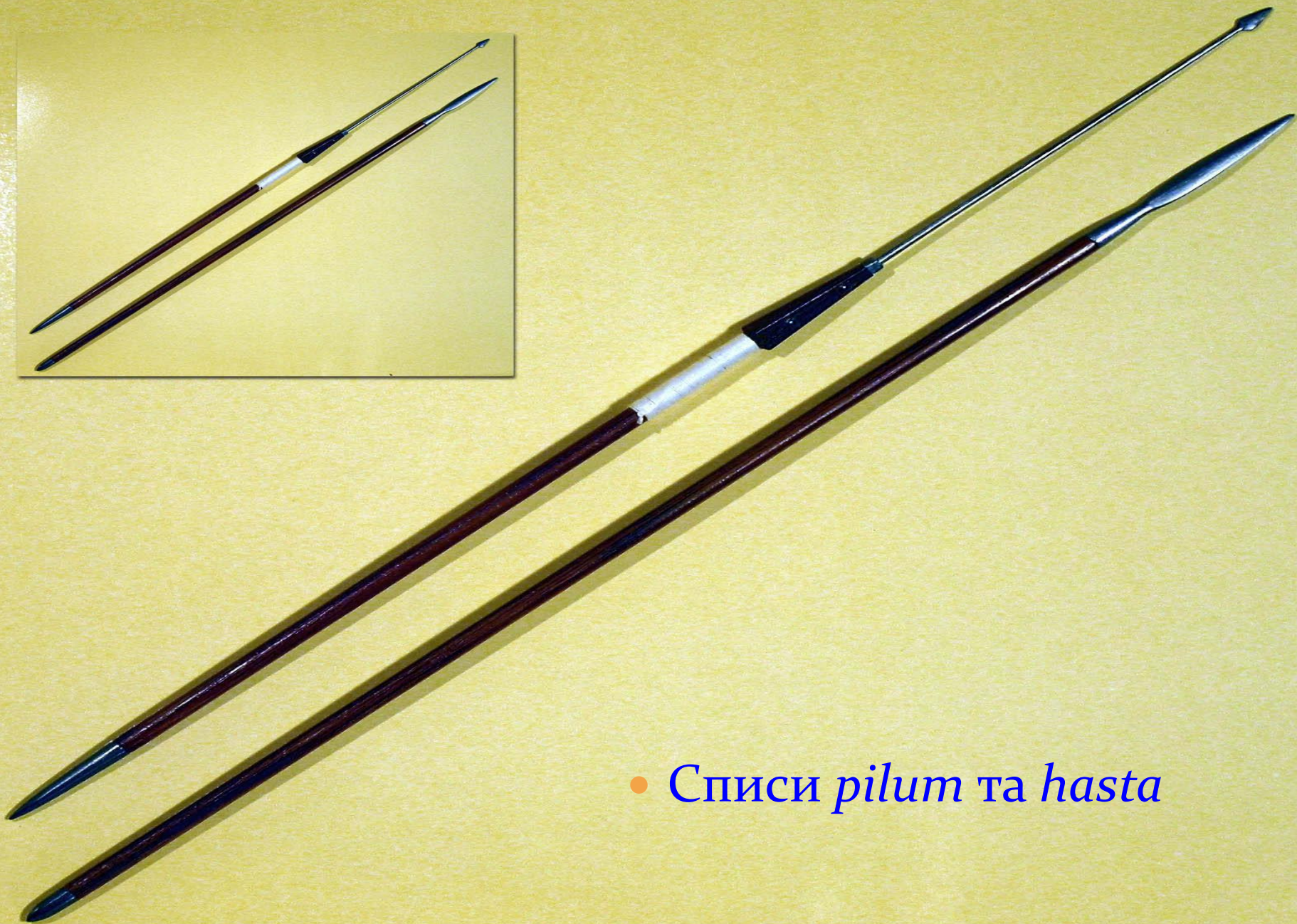
GLADIUS HISPANIENSIS

HISTORIALAGO.COM

PUGIO HISPANIENSIS

- Короткий двосічний меч (*гладіус*), довжина 60 см.
- Кинжал (*пугіо*), довжина 34 см.

- Списи *pilum* та *hasta*

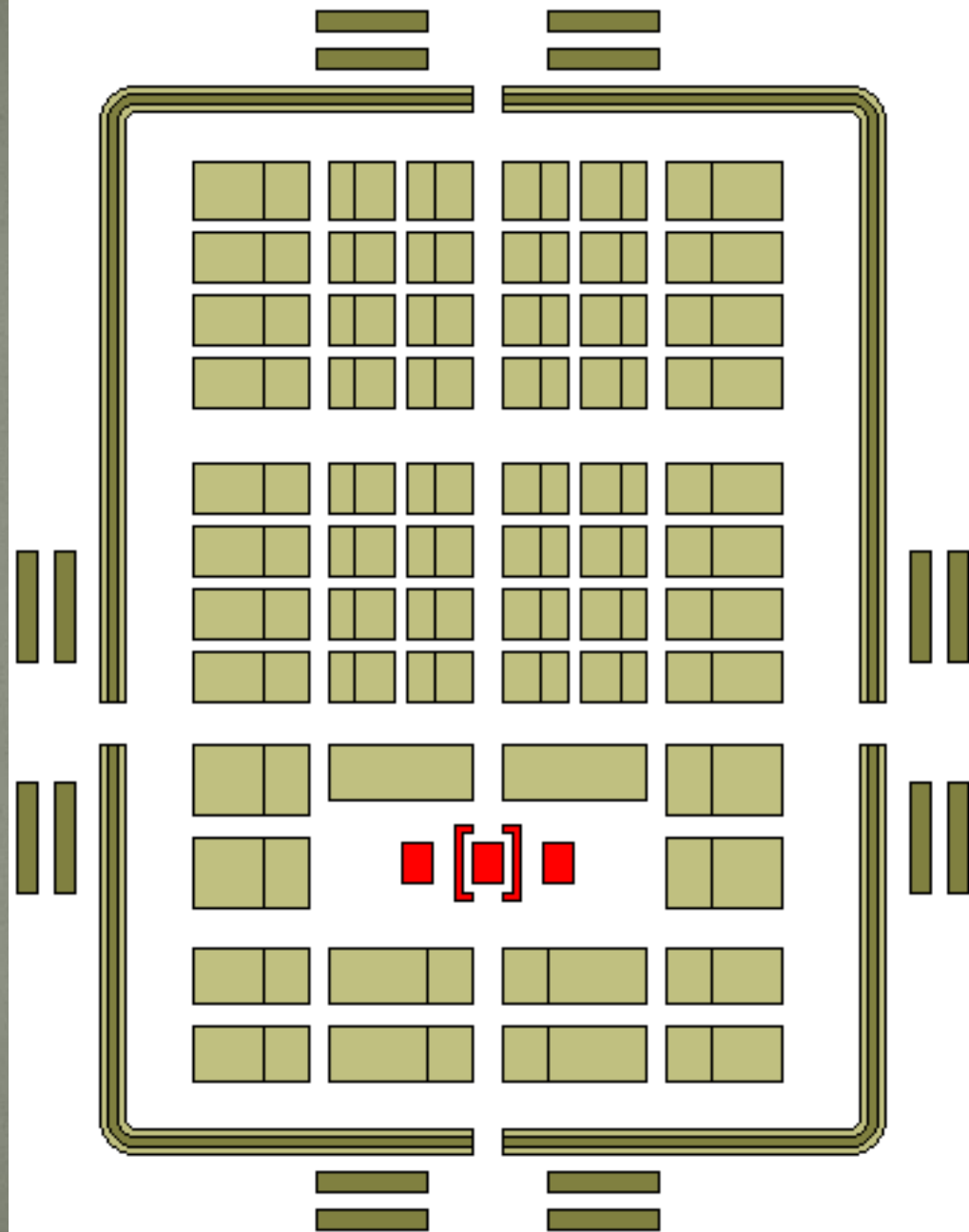
Римський легіонер
зі списом (*пілум*), мечем
(*гладіус*) та щитом (*скутум*)

- Начальниками легіонів були **6 військових трибунів**, які командували по чергово. Частина їх обиралася народом, а частина призначалася **консулами**, які й **були головнокомандуючими**, а їхніми помічниками – **легати**.
- Серед нижчого командного складу основною була посада **центуріона**, який звичайно призначався з простих воїнів за бойові заслуги.
- Важливою частиною римської військової системи був **табір** (*castra*). Він розбивався після денного переходу або кожного разу, коли військо досягло мети походу. Табір міг бути тимчасовим чи постійним, якщо він ставав центром тривалої операції в певній місцевості.
- Побудова табору була чітко передбачена правилами табірної і саперної служби, і кожний табір являв собою досить солідну споруду. Це був продовгуватий чотирикутник, обнесений ровом і валом, інколи палісадом. Табір мав чотири виходи з кожного боку, закритих воротами. У ньому було декілька вулиць, що перетиналися під прямим кутом, удовж яких ставилися намети в суворо встановленому порядку. Кожна частина війська займала чітко визначене місце. У центральній частині табору, де стояв намет полководця і жертвник, знаходилося також місце для зібрань.
- Римський табір видозмінювався в залежності від пори року, тривалості терміну перебування в ньому військ і чисельності легіонів, характеру місцевості та інших обставин. Така організація табору пояснює багато військових успіхів Риму. Він робив неможливим раптовий напад суперника і служив опорною базою, звідки римляни завдавали удари і де вони ховалися у разі невдач.

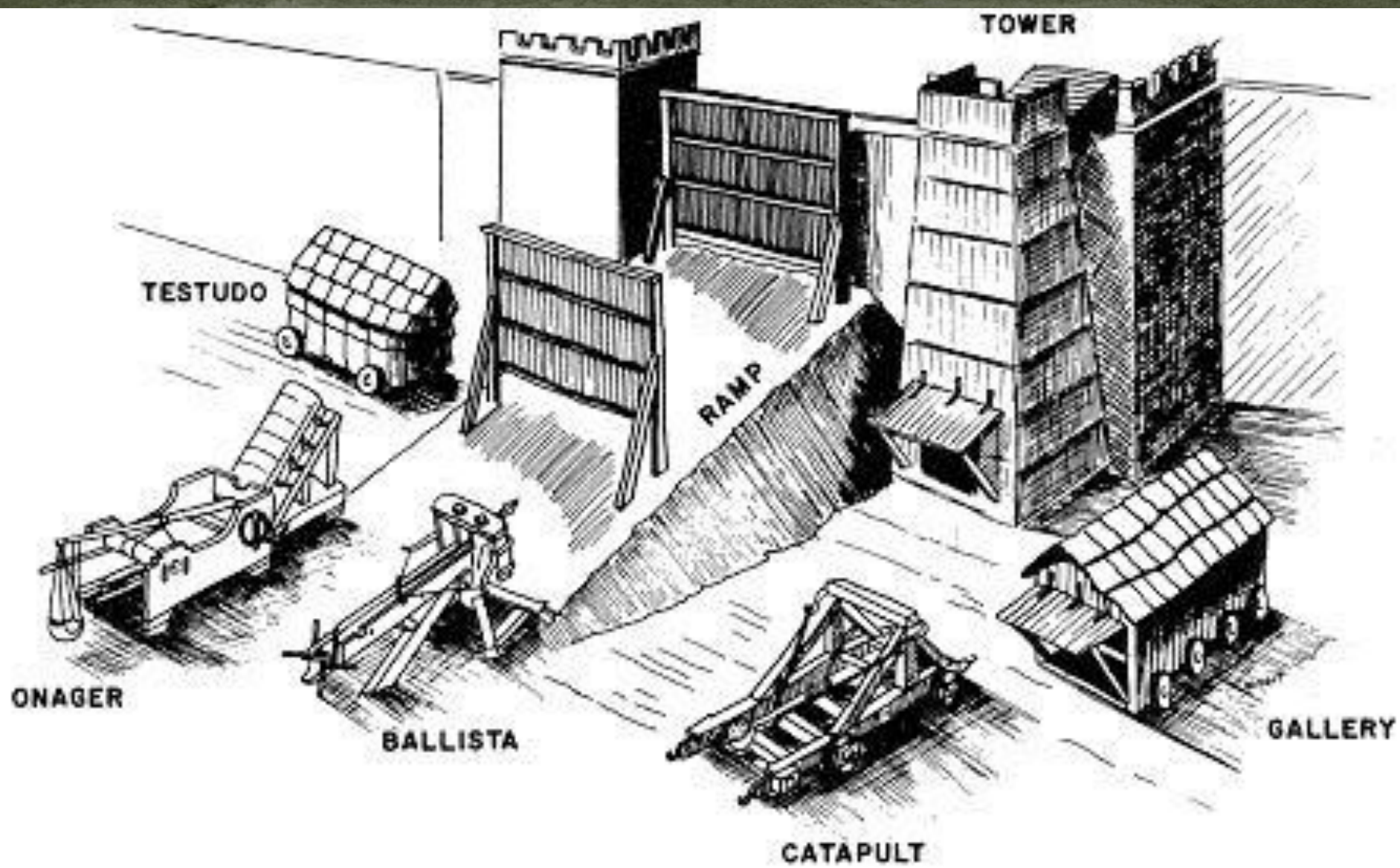
Римський табір (*castra*)

* Червоним кольором позначений
намет полководця
з майданом для сходок

- Достатньо високорозвиненою у римлян була **облогова техніка**. Правда, оскільки важко точно визначити час виникнення тієї чи іншої техніки, можна припустити, що в епоху великих римських завоювань уже існували всі головні військові машини. Перш за все це **таран** (*aries* – баран) – довга і важка колода із залізним наконечником у вигляді баранячої голови. Його підвішували під навісом, присували навіс до стіни, розгойдували і таким чином пробивали стіну. Таран розташовувався також у нижній частині **рухомої облогової вежі**, яка складалася з декількох ярусів і на колесах присувалася до стін фортеці суперника. На верхніх ярусах розміщувалися металеві машини і легкоозброєні воїни, які стрілами виганяли суперника зі стін. На найбільших вежах знаходилися ще й **звідні мости**, які опускалися на міську стіну в момент її штурму. Крім того, застосовувалися різноманітні навіси і щити, що прикривали воїнів під час облоги.

- Серед металевих машин найпопулярнішими були *катапульти* і *балісти*, в яких використовувалася сила товстої закрученої тятиви, жильної чи волосяної.
- **Катапульта** була винайдена у 399 р. до н.е. у місті Сіракузи під час правління тирана Діонісія. Спочатку «катапульту» відносили до машин, що метають дротики, а «балісту» – до тих, які метали камені, але з часом (у IV ст.) ці два терміни поміняли значення.
- **Катапульта** кидала стріли під малим кутом («настильний вогонь»), а **баліста** – кам'яні ядра, великі стріли і цілі колоди під кутом 45 градусів («навісний вогонь»). З часом ці терміни поміняли значення.

ROMAN SIEGECRAFT AND WORKS

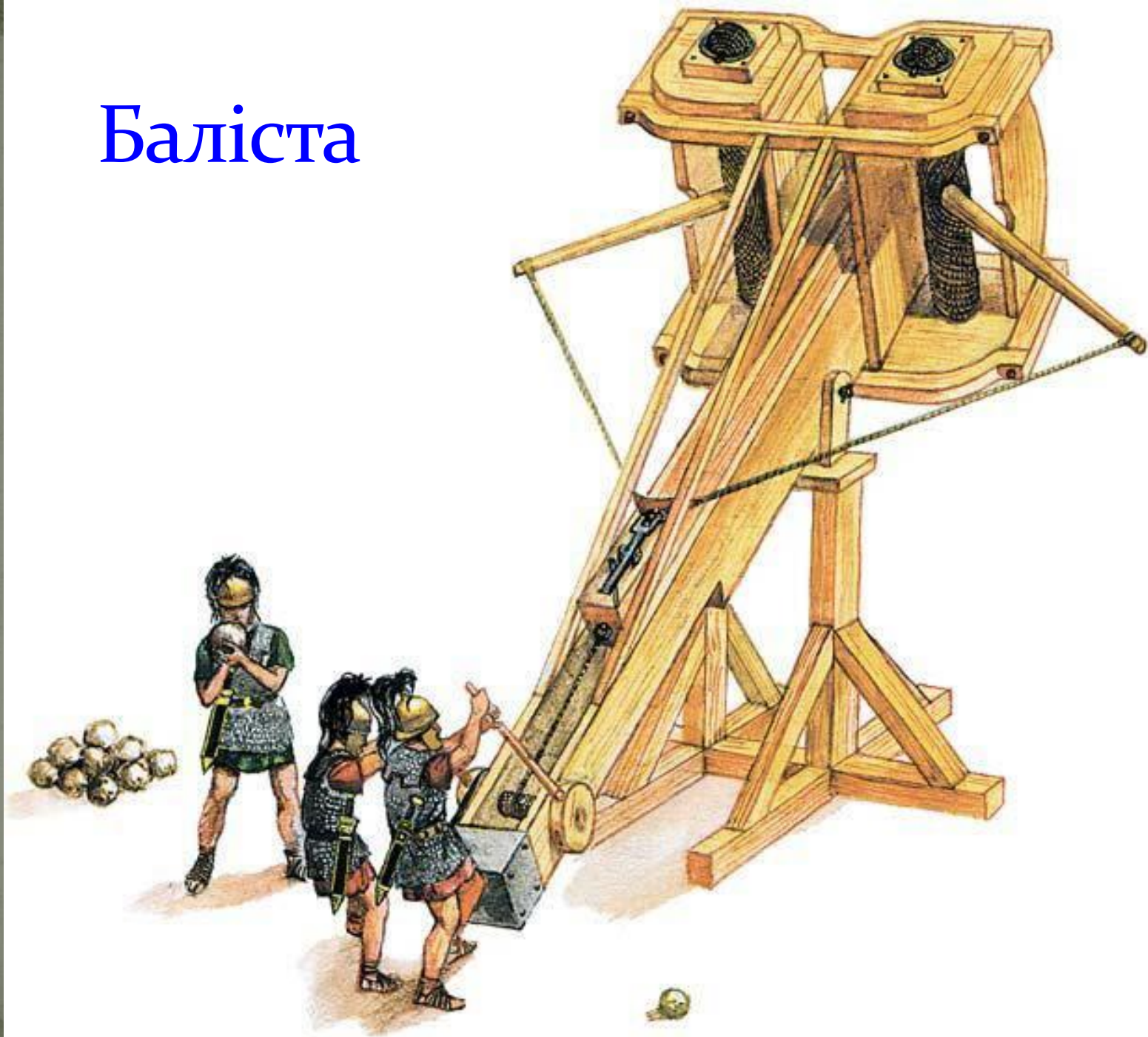
Таран

Катапульта

Баліста

- Особливе місце в римській армії займала **дисципліна**. Вона не підривалася навіть політичною боротьбою, що час від часу спалахувала в Римі. У поході солдат цілком підпорядковувався своєму начальнику. Дисципліна підтримувалася суворими покараннями. Командуючий армією, консул, претор чи диктатор міг на свій розсуд покарати солдата на смерть – за межами міста Рима не було права апеляції до народних зборів і не діяла влада трибунів. Центуріони карали солдатів за будь-які проступки, широко застосовувалися тілесні покарання. За проявлене боягузтво легіонери піддавалися **децимації** (карали на смерть кожного десятого воїна підрозділу).
- Але дисципліна підтримувалася не лише покараннями. Римська армія складалася з вільних людей, зацікавлених у перемозі над ворогом, бо справа йшла про захист рідного міста (як це було під час гальського нашестя чи війни з Пірром) чи ж про захоплення нових земель під оранку і пасовища. Я ми вже знаємо у римській армії була запроваджена **платня солдатам (*stipendium*)**. За переказами, під час війни з Вейями, Третьої Самнітської війни, коли римляни завойовували землі сабінян, вони вперше «спробували багатства» [Страбон. Географія, V, 3, 1].

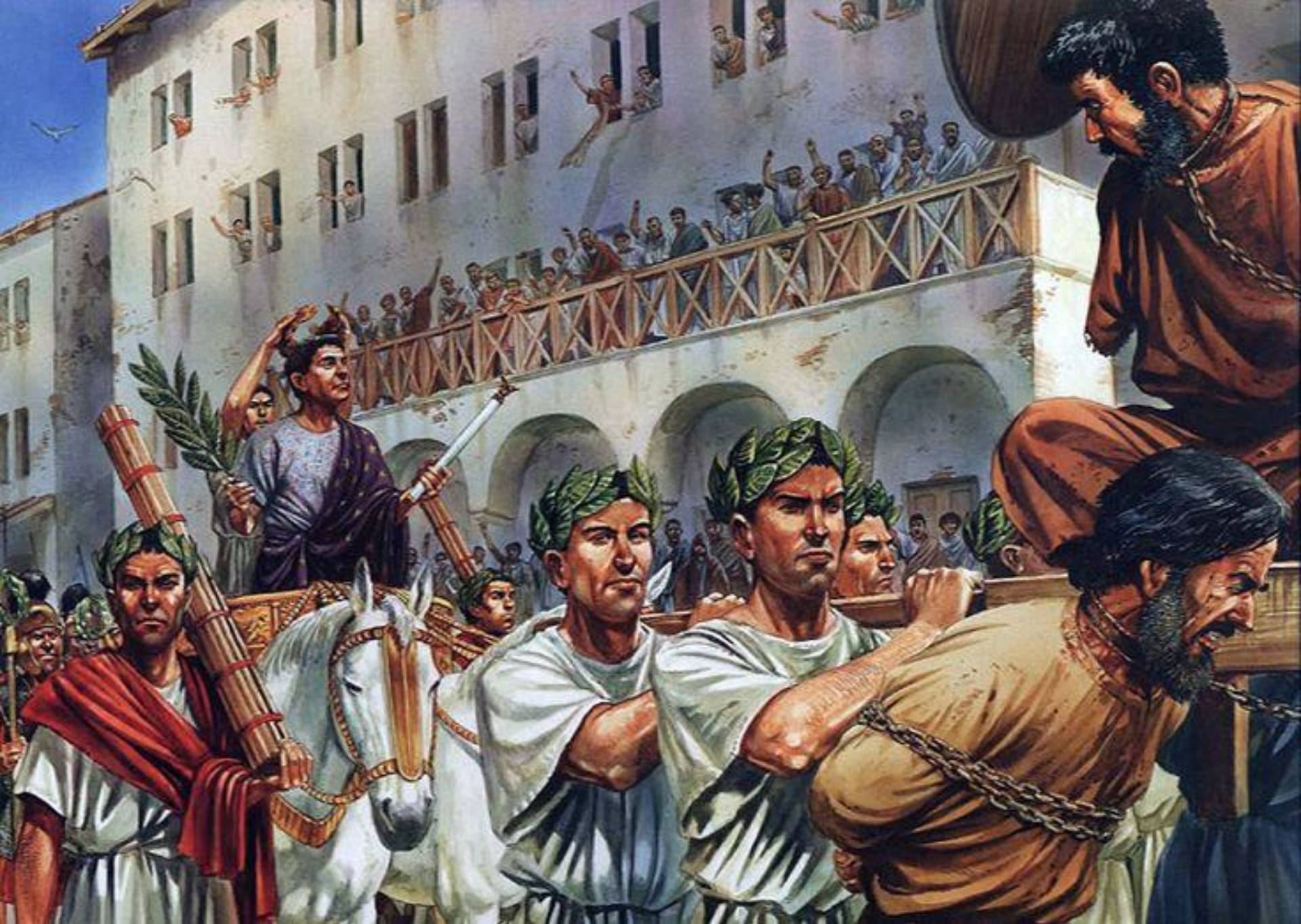
- У римській армії були й інші нагороди. Полководець, який мав ітрегіит і виграв війну із зовнішнім ворогом, оголошену за певними правилами, отримував право на **тріумф** – урочистий хід, у якому полководець в'їжджав у Рим на колісниці в супроводі свого війська, був одягнений у пурпурову, прикрашену золотом тогу і мав на голові **лавровий вінок**. Хід закінчувався на Капітолії, де здійснювалося урочисте жертвопринесення.
- Малий тріумф називався **овацією**. У цьому випадку полководець входив у Рим верхи на коні чи пішки, на голові мав **миртовий вінок** і був одягнений в звичайну тогу.
- Солдати і офіцери за бойові досягнення отримували різні нагороди: за врятування римського громадянина на голову покладали **вінок з дубового листя (corona civica)**; **золотим вінком (corona muralis)** нагороджувався той, хто першим опинився на стіні фортеці суперника, і, нарешті, **трав'яним вінком** відзначалися полководці, які рятували від розгрому свої легіони.
- Часті війни сприяли тому, що військово життя стало для римлян буденним явищем. Солдати не відвикали від військової служби, а загартовувалися і набували досвіду. А для вищих станів римського суспільства лише служба в армії могла відкрити шлях до політичної кар'єри. До початку III ст. до н.е. військова справа ще не перетворилася у римлян на професію, а армія зберегла попередній селянський характер, бо після закінчення походів більшість солдатів намагалася повернутися до рідних вогнищ.

Такими загальними рисами і вирізнявся суспільно-політичний устрій Ранньої Римської республіки (V-III ст. до н.е.).

Триумф

Г. Ривера 10

АПУЛЫ Крупнейшие племена
 ● Греческие колонии
 — Важнейшие дороги
 0 80 км

● Территория Римской республики в конце 6-го в. до н. э.
 ○ Территория, завоеванная Римом к середине 3-го в. до н. э. (к началу войн с Карфагеном)
 ○ Владения карфагенян к началу войн с Римом

АПУЛЫ
 А П Л
 Г А Л
 А П
 По Адрия
 Фельсина
 Аримин
 Анкона
 А Д Р И А Т И Ч Е С К О Е М О Р Е
 Тирр
 Э Т Р У С К И Е
 Р И М
 Л А Т И Н Ы
 К о р ф и н и й
 А П У Л Ы
 К а н н ы
 К а п у я
 Н е а п о л ь
 П о м п е и
 Б р у н д и з и й
 Т а р е н т
 Т И Р Р Е Н С К О Е М О Р Е
 И О Н И Ч Е С К О Е М О Р Е
 о. Корсика
 о. Сардиния
 о. Сицилия
 М е с с а н а
 С и р а к у з ы
 С Р Е Д И З Е М Н О Е М О Р Е
 К А Р Ф А Г Е Н